

FIRAT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

SAYI : 1

ELAZIG -1996

KELAM İLMİNİN DOĞUŞU VE MÜTEKADDİMİN DÖNEMİ PROBLEMLERİ

Kelâm İlmi, konusu itibariyle islam düşünce tarihi boyunca çeşitli merhaleler geçirmiştir. Başlangıçta Akâid ilmi, Usulü-din, Tevhid ve Sıfat ile Fıkh-ı ekber diye sıralayabileceğimiz bir çizginin uzantısı olarak ortaya çıkan kelâm, daha sonra müstakil bir duruma girince, kapsamındaki konuların fonksiyonu itibariyle mütekaddimin, müteâhhirin ve XX. asrın başından bu yana da yeni devir olmak üzere üç dönem teşkil etmektedir. Biz bu çalışmamızda; İman esaslarının önceliği, Hz.Peygamber (a.s) döneminde problemlerin çözüm biçimi, kelâm ilminin doğuşunu hazırlayan ilk düşünce hareketleri, Akâid ilminin geçirdiği merhaleler, ilk Kelâm devri problemleri ile bunların analizi, sistematik hale getirilmesi, metot ve özellikleri üzerinde durmaya çalışacağız.

**Dr. Fikret
KARAMAN**
Elazığ İl Müftüsü

1- İman Esaslarının Önceliği : Hz. Muhammed (a.s) nübüvvetini insanlara, vahyin ışığında tebliğ etmiştir. Fakat Mekke halkının, itikadî, Psikolojik ve sosyolojik yapısı bu vahyin ön gördüğü hükümleri henüz kabul etmeye hazır değildi. Çünkü toplumun çoğunluğu şirk ve puta tapma faaliyeti içindeydi. Diğer bir kısmı da çevrede koloni halinde yerleşmiş yahudiler ve az sayıda bulunan hristiyanlardı. Bunların batıl inançlarını silip yerine, Kur'an'ın getirdiği inanç esaslarını yerleştirmek için farklı uygulamalara ve yöntemlere ihtiyaç vardı. Bu nedenle periyodik olarak nazil olan Kur'an ayetle-

riyle, insanların hem teori bakımından hem de pratik yönden yetiştirilmesi ve eğitilmesi amaçlanmıştır. Nitekim Mekke'de nazil olan ilk ayetler; tevhid inancını, Varlığın sırrını, göklerin nasıl yükseltildiğini, yeryüzünün nasıl beşik gibi uzanıp serildiğini, gökyüzünü süsleyen yıldızların varlığını, bunların birbirleriyle çarpışmadan ve yanlış yö-rüngeye girmeden nasıl hareket ettiklerini, kainat nasıl yaratılmıştır, sonu nasıl olacaktır, hangi kuvvet, kudret ve akıl sahibi bu düzenleme-yi yapmaktadır? gibi konularla insanı düşünmeye ve inanmaya çağır-mıştır. Böylece onları itikadî bir atmosfer içine çekerek yumuşatmaya çalışmıştır.⁽¹⁾ İnsanı maddi ve manevi yönden tefekküre ve inanmaya hazırlayan bu ayetlerden bazılarının meâlîni buraya alalım:

"İstilerindeki göğ'e bakmazlar mı ki, onu nasıl bina etmiş ve nasıl donatmışız! Onda hiçbir çatlak da yok. Yeryüzünü de döşedik ve ona sabit dağlar koyduk. Orada gönül açan her türden (bitkiler) yetiştirdik. Allah'a yönelen her kula gönül gözünü açmak ve ibret vermek için (bütün bunları yaptık.)"⁽²⁾

"Sizi topraktan yaratması, Onun (Varlığının) delillerindedir. Sonra siz, (her tarafa) yayılan insanlar oluverdiniz. Kaynaşmanız için size kendi (cinsi)nizden eşler yaratıp aranızda sevgi ve merhamet pey-da etmesi de O'nun (Varlığının) delillerindedir. Doğrusu bunda, iyi düşünen bir kavim için ibretler vardır."⁽³⁾

"Göklerde ve yerde nice deliller vardır ki, onlar bu delillerden yüzlerini çevirip geçerler."⁽⁴⁾ Örnek olarak verilen bu ayetlerin ilki "Kaf" suresinde olup Mekke'de nazil olmuştur. Surede işlenen genel tema; yaratılışın başlangıcı, yeniden dirilme, haşir, Allah'a dönüş, he-sap, Cennet, Cehennem, sevâb, cezâ, teşvik ve ikaz şeklindedir. Bu nedenle Hz. Peygamber (a.s) bu sureyi, Cuma ve Bayram namazları gibi önemli günlerde oluşan büyük topluluklar halindeki insanlara du-yurmak için sık sık okumuşlardır.⁽⁵⁾

1 Rauf Şa'lebi, ed-Da'vetü'l İslamiyye Fi Ahdi'l-Mekkî, Matbaatü Buhusu'l İslamiyye, Kahi-re, 1974, s.48.

2 Kaf, 50/6-8

3 Rûm, 30/20-214

4 Yûsuf, 12/105

5 İbn Kesir İmam el-Hafız İmadü'd-Din Ebû'l Fidâ İsmail, Tefsirü'l Kur'ani'l- azim, (1.Baskı), Darü'l Hadis, Kahire, 1988, c.4, s.222

Diğer iki ayetin yer aldığı Rum ve Yûsuf sureleri de Mekke'de nazil olmuşlardır. Buralarda geçen "âyet" kelimesi alâmet, delil ve ibret veren şey anlamında kullanılmıştır. Yani Allah'ın varlığına, birliğine, ilmine, kudretine ve hikmetinin kemâline delâlet eden olaylardır. Bunlar, insanın kendi yaratılışında olabileceği gibi dış dünyasında da olabilir.

Nitekim göklerde ve yerde nice deliller vardır ki bunlar her fırsatta insanın dikkatine sunulmuştur. İnsanoğlunun ilmî, fikrî, felsefî ve teknik olarak hayatı bu tür olaylarla her zaman iç içedir. O halde insan, bu tabiat olayları üzerinde düşünmeli, onlardaki incelikleri ve hakim olan ilâhî kanunları bulup keşfetmeye çalışmalıdır. Böylece o, hem dünyada, hem de ahirette mutlu olma imkanını elde edecektir.

İşte cahileyye dönemi insanların ruh, düşünce ve akıl yapısı bu şekilde irdelendikten sonra bir ve tek olan Allah'a inanmaları için bir adım daha ilerlemelerine imkan ve fırsat verilmiştir.

Nitekim Allah'ın birliğini ve O'nun noksan sıfatlardan münezzehtüğünü haber veren şu ayetler, imanın önceliğini ve önemini ortaya koymaktadır:

"De ki: Allah birdir. Allah Sameddir. O, doğurmamış ve doğmamıştır. O'nun hiçbir dengi yoktur."⁽⁶⁾

"Allah, O'ndan başka tanrı yoktur. O, hayydir. Kayyumdur."⁽⁷⁾

"Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök (bunların) nizam-ı kesinlikle bozulup gitmişti."⁽⁸⁾

"O, öyle Allah'tır ki, O'ndan başka tanrı yoktur. Görülmeyeni ve görüleni bilendir. O, esirgeyendir, bağışlayandır."⁽⁹⁾

Aynı konuyu ihtiva eden ayetlerin örneklerini çoğaltmak mümkündür. Fakat araştırmamızın amacı bu hususun detayına girilmesini gerektirmiyor. Ancak vurgulamak istediğimiz şey; vahiy mahsulu olan temel kaynak Kur'an-ı Kerim'in, nüzûl sırasına bakıldığında "İman esaslarına öncelik" verildiğine dikkat çekmektir. Çünkü insanın iba-

6 el-İhlâs, 112/1-4

7 Bakara, 2/255

8 Enbiya, 21/22

9 Haşr, 59/22

det, muamelât ve ahlakî değerler gibi konular karşısındaki tavrı ve sorumluluğu ancak hakiki bir "İman"a sahip olduktan sonra geçerlilik ifâde etmektedir. Bu nedenle Mekke döneminde Hz. Muhammed (a.s)'in tebliğinin ağırlık merkezini itikadî konular teşkil etmiştir. İbadet, muamelât, cihad ve ahlakî konular ile sakınılması gereken yasakları açıklayan hükümler , ancak Medine devrinde tedricen tamamlanmıştır.

2- İlk Dönem : Hz. Peygamber (a.s)'in dönemi, Kur'an'ın ön gördüğü akidenin olduğu gibi yaşandığı bir dönemdir. Çünkü bu devirde Hz. Muhammed (a.s) hayattaydı ve vahyin gelmesi devam ediyordu. O, etrafında halkalanan ashabin gönlüne, vahiyle nüfuz edip, varsa soru, sıkıntı ve diğer problemlerine bizzat cevap vererek çözüm getiriyordu. Resulullah'a mü'min olarak muhatap olma mutluluğuna eren, onun sohbet ve irşadiyle hakkı tercih eden ashab-ı kiram, temiz bir vicdana ve kuvvetli bir imana sahipti. Kader, kaza, irade, muhkem ve müteşabih gibi konularda ihtilafa düşmeden onun açıklamasına aynen uymuşlardır. Bu durumu Kur'an şöyle açıklamaktadır:

"Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Resûl'e götürün (onların talimatına göre hareket edin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir." (10)

İşte Hz. Muhammed (a.s)'in islâmın başlangıcındaki bu sohbetinin bereketi ve nübüvvet nurunun parlaklığı sayesinde inançlar kuvvetli gönüller ise tertemizdi. Ashab-ı kiram itikadî hükümleri nübüvvet güneşinden nasıl almışlarsa, öylece tasdik ettiler. Dinî prensiplere yorum yapmadılar. Ancak faydalı gördüklerini elbette sorup almışlardır. Bu nesil döneminde ihtilaf hemen hemen yoktu. Şayet yeni bir problem ortaya çıkarsa onu çözmek kolaydı. Çünkü çoğu zaman Kur'an'ın sure ve ayetleri gelişen olaylar üzerine nazil olmuştur. Bu olayların tamamı zabt edilerek bize intikal ettirilmiş değildir. Zira islamiyetin ilk yıllarında bunların tesbiti çok zordu. Bir yandan müslümanların sayısı azdı. Diğer yandan da, özellikle Mekke döneminde müşrikler baskı yaptıklarından dolayı Ashab-ı kiram istedikleri yer ve zamanda Hz. Peygamber (a.s)'in yanında bulunamıyordu. Ayrıca ilk yıllarda hadis ve diğer yazılı metinlerin Kur'an ayetleriyle karışmaması için temkinli davranılıyordu.

Medine'ye hicretten sonra, müslümanların sayısı ve üzerinde yaşadıkları coğrafya daha da genişlemeye başladı. Bu büyümenin ve dağılmanın tabii bir sonucu olarak insanlardaki soru ve cevap alma merakı da artmıştır. Böylece ashab-ı kiram, iman başta olmak üzere pek çok konuyu camide, seyahat ve toplantı anında Resulullah'a sormuşlar ve karşılığında en isabetli cevabı almışlardır. Merak eden ashabın, bu ilmî hazine ve mazhar oldukları rahatlık karşısında kalbleri sükûnete eriyor, endişe ve şüpheleri dağılıyor ve gönüllerine kamil iman yerleşiyordu.⁽¹¹⁾

Ancak herşeye rağmen Hz. Peygamber (a.s) döneminde de itikadî konular başta olmak üzere zihinleri meşgul eden bazı önemli soruların ve tartışmaların gündemde tutulduğu söylenebilir. İtikadî konulardaki bu tür soru, cevap ve tartışmalara örnek olması bakımından bir kaç tanesine işaret etmekte yarar vardır:

a- Ebû Hureyre (r.a) dan rivayet edildiğine göre, bir gün Resulullah (a.s) ashabın huzurunda açıkta oturuyordu. Biri gelerek ona, sırasıyla iman nedir?, İslam nedir? İhsan nedir? şeklinde sorular sordu. Resulullah hem soru sahibi, hem de dinleyicilerin işiteceği şekilde gerekli açıklamaları yaptıktan sonra, soruyu soran kişinin huzurdan ayrıldığı gözlenmiştir. Durumun sorulması üzerine Resulullah; "Bu Cibril (a.s)'dir. Halka dinlerini öğretmek için geldi"⁽¹²⁾ buyurdu. Cibril hadisi olarak da bilinen bu metindeki olayın özü, soru ve cevap metoduyla İmanın asılları, İslamın amelleri, iç âlemin ihlâsı, amelleri âfetlerden koruma dahil, bütün zâhir ve bâtin ibadet vazifelerini kapsamaktadır. Hatta islamî ilimlerin hepsi buna dayandırılabilir. Ve bu kaynaktan dal, budak saldığı söylenebilir.⁽¹³⁾

b- Yine Ebû Hureyre (r.a)'nin başka bir rivayetine göre; Resulullah (a.s) İnsanlardan Kelime-i Tevhidi söylemekten imtina edenlerle, gerekirse savaş dahil her türlü mücadelenin yapılabileceğini açıklamışlardır. Bu husustaki hadis meâli şöyledir: "Allah'dan başka ilah olmadığına şahadet getirinceye, bana ve benim getirdiğim şeylere iman edinceye kadar insanlarla savaşmaklığım bana emrolundu. Bunları

11 Bkz. İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, (Hazırlayan Sabri Hizmetli), Um'ran Yayınları, Ank. 1981, s.47, v.d; H. Tahsin Emiroğlu, *Eshab-ı Nüzûl*, Elif ofset Tesisleri, İst. 1978, c.1, s.16

12 *Sahih-i Buhârî; İman*, 29, *Sahih-i Müslim, İman*, 1

13 *Sahih-i Müslim ve Tercemesi*; (Terc. M. Sofuoğlu), (II. Baskı), İrfan Yayınları, İst. 1974, c.1, s.58 (Dip Not açıklaması)

yaptıkları zaman benden kanlarını ve mallarını korumuşlardır. Ancak kanların ve malların kendi hakları mukabili olmak müstesnadır. İnsanların (gizli olan) hesapları Allah'a âiddir."⁽¹⁴⁾

c- Ümran bin Husayn ise şöyle rivayet etmiştir: Bir kere Resulullah'a, Ehl-i Cennet cehennemliklerden (Allah'ın kazâ ve kaderiyle) bilinir mi? diye sordum. Resulullah evet ayırd edilir, buyurdu. Öyle ise (cennetlik, cehennemlik ezelde belli olunca) hayır işleyenler, ibâdet edenler niçin işlemeli? dedim. Hz.Peygamber (a.s) şöyle buyurdu: "Herkes niçin yaratıldıysa onu işler, kendisi için (ezelde) ne müyesser ve mukadder kılındıysa onu yapar."⁽¹⁵⁾ Bu hadisin tahlilini yaptığımda, İslam tarihi boyunca kader ve kaza konusunda yapılan tartışmalar net bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanların Cennetlik ve Cehennemlik olmaları mademki Allah'ın kaza ve kaderinin eseridir, şu halde insanların ibadetlerinin ve bir takım hayır işlerinin ne te'siri olabilir? yahut kişinin saîd veya şakî olması, ezeli takdiri ve ana karnında iken bu suretle damgalanmasının eseri olduğuna göre bu durum, o kişinin serbest hareketine mâni bir zaruret ve bir özür değil midir? Bu soruya verilen ayrıntılı cevap şöyledir: Kula düşen görev, niçin yaratıldıysa onun gereğini yerine getirmek ve yaratana karşı sorumlu olduğu kulluk vecibelerini hayatının sonuna kadar devam ettirmektir. Çünkü ezeli takdir ana rahminde yazılsa bile bu Allah'ın ilim ve iradesinin eseridir. Yani Allah bir kişinin dünyada saîd ve şakî, cennetlik veya cehennemlik olacağını ezelde bildiği ve böyle irade buyurduğu için o kişinin saîd veya şakî olacağını takdir buyurmuştur. Bu durumda kul için ezeli takdir bir zaruret olmadığı gibi bir özür de teşkil etmez.⁽¹⁶⁾

d- Hz.Muhammed (a.s)'in hayatında, cevabı aranan sorulardan biri de kıyametin ne zaman kopacağı hususudur. Bu soru çoğunlukla müşrik ve yahudi guruplarınca gündemde tutulmuş, fırsat buldukça da Resulullah'a arzedilmiştir. Bazen de yeni müslüman olmuş bedevîler tarafından sorulmuştur. Bu tür kişilere kıyamet hakkındaki bilgi, genelde vahiyle cevap verilmiştir. Kur'an bu konuya şöyle işaret etmektedir. "Sana kıyameti, ne zaman gelip çatacağını soruyorlar. De

14 Sahih-i Buhârî, İman, 16, Sahih-i Müslim, iman, 8

15 Sahih-i Buhârî, Kader, 2

16 Zeynü'd-din Ahmet b. Ahmed b. Abdî'l Lâtifi'z-Zebîdî, Sahih-i Buhârî Muhtasarı, Tecrid-i Sarih Tercemesi, (Çev.Kamil Miras), (II.Baskı), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ank. 1973, c.12, s.223

ki: Onun ilmi ancak Rabbimin katındadır..."⁽¹⁷⁾ Aynı soru bir bedevî tarafından sorulunca Hz.Peygamber (a.s) ona bu tür soruların faydası olmadığını, kıyametin mutlaka bir gün geleceğini, önemli olanın ona iyi hazırlanılması gerektiğini hatırlatmıştır.⁽¹⁸⁾

e- İnsanın merak ve heyecanını ön plana çıkararak diğer bir soru da "ruh"un mahiyeti hakkında olmuştur. Bu hususu da Kur'an şöyle açıklamaktadır: "Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh Rabbimin emrindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir."⁽¹⁹⁾ Bu ayet, insan için ruhun mahiyetini kavramanın imkânsız olduğunu ifâde etmektedir. Nitekim "Ruh'un mahiyeti"yle ilgili problem, asırlardır insanlığı en çok düşündüren konulardan biri olmuştur. Halen de meseleye nihaî bir çözüm getirilememiştir. Öyle görünüyor ki, bundan sonra da getirilemeyecektir.

Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de; helâl, haram, geçmiş olaylar, dağlar, denizler ve diğer bir çok olağanüstü hallerle ilgili sorulara da yer verildiği görülmektedir.⁽²⁰⁾ Aynı üslubun İslamın ikinci temel kaynağı olan hadis metinlerine de yansıdığına şahit olmaktayız. İşte Hz.Muhammed (a.s) o dönemde ortaya konulan bu tür önemli problemleri insanların anlayabileceği bir tarzda açıklayarak onların gönüllerini huzur ve sükûnete erdirmiştir. Daha sonraki devirlerde olduğu gibi, müslümanlar arasında ciddi ihtilaflara yol açacak, onların düşünce ve inanç birliğini sarsacak her hangi bir görüş ileri sürülmemiştir.⁽²¹⁾ Böylece Kelâm ilminin ana konularını teşkil eden bazı problemler, "Asr-ı Saadette" mevcut olmasına rağmen bu günkü anlamda tartışmaya açılmamışlardır. Çünkü Hz Peygamber (a.s) tarafından verilen cevaplar onları ikna etmek için yeterli olmuştur.

3- Dört Halife Dönemi : Nübüvvet asrında yaşayanlarla, ona sırasıyla en yakın olan kuşaklar en hayırlı kuşakları oluşturmaktadırlar. Zira onlar Hz. Muhammed (a.s)'in vefatından sonra kitap ve sünnet ışığında aynı prensipleri korumaya devam etmişlerdir. Zaten aralarında Bedir, Uhud ve ilk bey'ata katılanlarla bizzat Hz.Peygamber (a.s)

17 A'raf, 7/187, Nazi'at, 79/42

18 İbn Kesir, Tefsirü'l Kur'ani'l Azim, c.2, s.261

19 İsrâ, 17/85

20 Enfal,8/1, Bakara,2/189, 215, 219, 220, 222, Maide, 5/4, Tâha, 20/105

21 Bkz: Şerafettin Gölcük, Doç.S.Toprak, Kelâm, S.Ü.İlahiyat Fakültesi Yayınları, Konya, 1988, s.16.v.d.

tarafından Cennetle müjdelenenler de vardı. Onlar kendilerinden bir sonraki nesiller için etrafı aydınlatmak üzere tepelerde yakılan ateşler gibiydi. Bunların özelliklerini şu ayetlerin meâllerinde görmek mümkündür: "Dini ayakta tutun ve onda ayrılığa düşmeyin..."⁽²²⁾ "Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun (Başka) yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah'ın yolundan ayırır. İşte sakınmanız için Allah size bunları emretti."⁽²³⁾

"Onların arkasından gelenler şöyle dediler: Rabbimiz! Bizi ve bizden önce gelip geçmiş imanlı kardeşlerimizi bağışla; kalblerimizde, iman edenlere karşı hiçbir garaz ve kin bırakma!"⁽²⁴⁾

Bu ayetlerden anlaşılması gereken ortak yön, Mü'minlerin cemaat halinde yaşamalarının ısrarla istenmesi ve ayrılıklardan korunmalarının vurgulanmış olmasıdır. Zira onlar bu şuûr ve anlayış içinde İslamın prensiplerine yardımcı olmuşlardır. Nitekim şu hadisler de bu nesillere verilen değeri en iyi şekilde göstermektedir:

"Ümmetimin en hayırlıları benim asrımda yaşayanlardır. Sonra onları takip edenler, sonra da onları izleyenlerdir."⁽²⁵⁾

"Ashabıma kötü söz söylemeyin! İcinizden biri Uhud dağı kadar altın infak edecek olsa dahi, onların ne seviyesine ne de o seviyesinin yarısına erişebilir."⁽²⁶⁾

Ashab-ı kiram bid'ata sapmadan, Tevhid, Kur'an, Hadis, Fıkıh, Siyer ve irşad gibi konularda ilmî üstünlük ve otorite elde ederek hakı yaşatmaya çalıştı. Birbirlerini asla tekfir etmedi. Ancak zamanla nübüvvet nurunun aydınlattığı asırdan uzaklaştıkça, itikadî yönden saf ve temiz insanlar azalmaya başladı. İşte Hz. Peygamber (a.s) bu tehlikenin baş göstermesi halinde ümmetine raşid halifelerin yoluna tabi olmalarını tavsiye etmiştir: "...Allah'ın emirlerine saygılı olmayı ve idareciniz Habeşistanlı bir köle bile olsa dinleyip itaat etmeyi size tavsiye ederim.

İcinizden yaşayanlar birçok anlaşmazlıklara şahid olacaklardır. Sonradan meydana gelen işlerden sakınınız; Çünkü bunlar dalâlettir.

22 Şûra,402/13

23 En'am, 6/153

24 Haşr, 59/10

25 Sahîh-i Müslim, Fedâilu's- Sahabe,52

26 Sahîh-i Buhârî, Fedâilu's- Ashabin-Nebi,5 Sahîh-i Müslim, Fedâilu's-Sahabe,54

İçinizden her kim bunlara ulaşırsa benim sünnetime (yoluma) ve hidayet üzere olan Hulefâ-i Raşidin'in yoluna sımsıkı sarılsın. Bu yolda dışlerinizi sıkınız."⁽²⁷⁾

Diğer bir hadiste ise Hz.Peygamber (a.s) kendisinden sonra gelecek hilafetin otuz yıl olduğunu belirterek Râşid halifelerin devrinin önemine dikkat çekmiştir: "Nübüvvet hilafeti otuz senedir. Bundan sonraki, idare saltanat ve emaret şeklinde olacaktır."⁽²⁸⁾

Hadisin yorumuna bakıldığında zikredilen otuz yıllık süre içinde beş kişinin halifelik yaptığı anlaşılmaktadır. Bu konudaki ayrıntılı bilgiyi ve süreyi bir şema halinde şöyle göstermek mümkündür:⁽²⁹⁾

Sıra No	Adı	Yıl	Ay	Gün
1-	Hz. Ebûbekir	2	3	10
2-	Hz. Ömer	10	6	8
3-	Hz. Osman	11	11	9
4-	Hz. Ali	4	9	7
5-	Hz. Hasan	..	7	..
T O P L A M		30	1	4

İlk Halifeler devrinde diğer önemli bir gelişme de fetihlerin birbirini izleyerek islâmın çok geniş bir Coğrafyaya yayılmış olmasıdır. Bu büyümenin tabîî bir sonucu olarak müslümanlar arasında fitne, fesat ve batıl inanca meyleden unsurlar ve fırkalar ortaya çıkmaya başladı. İhtilafa yol açan konular artınca, hak ile batıl inancını da birbirinden ayırmak güçleşti. Bu nedenle dinî kaynaklara ve din bilginlerine baş vurma ihtiyacı ortaya çıktı.

İşte ashap ve tabiîn döneminde görülmeye başlanan bu farklı ve tartışmalı olaylara "ilk ihtilaflar" diyebiliriz. Bu ihtilafların taraftar bulması ve tartışmaların artması sonucunda kelâm ilminin doğuşuna zemin hazırlanmıştır.

27 Sünen-i Ebi Dâvud, Sünne,5;Sünen-i Tirmizi, İlim, 16

28 Sünen-i Ebi Dâvud, Sünne,8; Sünen-i Tirmizi, Fiten, 40

29 el-Kazânî, Şehabeddin ibn Bahaüddin, Kitâbü Müntheha Ebû'l Vefiyye, Matba-i Hazâne, Kazan,1297, s.3, v.d; Ayrıca bkz: Sünen-i Tirmizi,(Terc.O.Zeki Mollamehmetoğlu), Yunus Emre Yayınevi, İst. c.4,s.88

4- İlk Ayrılıklar : Hz. Muhammed (a.s) hayatta iken müslümanlar arasında ciddi bir ayrılığın olmadığı daha önce açıklanmıştır. Çünkü onların inancı ve yolu birdi. Kitap ve sünnet anlayışında problemleri yoktu. Ancak zamanla ashab-ı kiramın arasında bazı ictihadî ayrılıkların ortaya çıktığı görülmüştür. Fakat bu anlayış tarzı onları karşı karşıya getirmemiştir. Tam tersine bir birlerinden gerçeği öğrenmek için aralarındaki samimiyet, daha da yoğunlaşmıştır. Görünüşte inanan, fakat yalnız başına kalırken münafıklık edenler dışında dinin asıl hükümleri üzerinde herkes ittifak halindeydi. Ne var ki müslümanlar Hz.Muhammed (a.s)'in vefatından sonra tarihin akışı içinde, Kur'an ve hadis metinleriyle direk karşı karşıya gelerek bunları açıklama durumunda kalmışlardır. Bu nedenle onların düşünme ve anlayış tarzlarındaki görüş ayrılıklarından dolayı ilk ihtilaf işaretleri belirmiş oldu. Bu olaylardan bazıları şunlardır:

a- İbn Abbas'ın naklettiğine göre Hz. Peygamber (a.s), hastalığı şiddetlendiği zaman yanında bulunanlara şöyle buyurmuştur. "Bana bir kalem ve kağıt getirin, size bir kitap (vasiyet) yazdırayım ki; benden sonra ihtilafa sapıklığa düşmeyesiniz." Bunun üzerine orada bulunanlar arasında ihtilaf çıkar, mecliste hazır olanlardan bir kısmı bu son emrin yerine getirilmesinde ısrar ederken, Hz. Ömer (r.a)'ın de içinde bulunduğu diğer bir grup ise, Hz. Peygamber (a.s)'in bu sözlerinin hastalığının şiddetinden doğan ateşin etkisiyle söylenmiş olabileceği kanaatine vararak, Allah'ın kitabı ve Resulullah'ın sünnetinin kendilerine yeteceğini söylemişlerdir.Hz. Peygamber (a.s)'in son günlerinde şahit olduğu bu olay karşısında ashabına şöyle buyurmuştur:" Beni rahat bırakınız, yanımda tartışmayınız."⁽³⁰⁾ Sonuçta ne kalem ve ne kağıt getirilmiştir, vasiyyet de yazılmamıştır. Fakat daha sonra şiiiler bu olayı bahane ederek, şayet kalem ve kağıt getirilseydi Resulullah "Hz. Ali'yi halife olarak tavsiye edecekti." İddasını ileri sürmüşlerdir.⁽³¹⁾

b- Hz. Muhammed (a.s)'in sağlığında, Suriye seferi için Usâme bin Zeyd (v.54/673)'in başkanlığında bir ordu hazırlanmıştı. Fakat Resulullah'ın hastalığı başlayınca ordunun hareket edip etmeme hususunda ashab arasında ihtilaf çıktı. Yapılan görüşmeler sonunda, Hz. Ebû Bekir (r.a);Bu ordunun Hz. Peygamber (a.s)'in emri üzerine hazırlan-

30 Sahîh-i Buhârî, Kitabü'n-Nebiyî ilâ Kisra ve Kaysar, 3

31 Bkz. Eş'arî; İmam Ebil Hasan Ali bin İsmail, Makâlatü'l İslâmiyyin el- Mektebetül Asriyye, Beyrut, 1990, c.1, s.35

dığına dikkat çekerek emre uymada bereket ve hayır vardır demek suretiyle ordunun hareket etmesine karar verdi.⁽³²⁾

c- Hz. Peygamber (a.s)'in ölüm haberinin duyulması üzerine ashabtan bir kısmı, ona olan aşırı sevgisinden dolayı, gerçekten vefat edip etmediği hususunda tereddüt etmiştir. Öyle ki bazıları üzüntülerinden dolayı neredeyse akıllarını kaybedeceklerdi. Hz. Ömer (r.a) de, bu haberi ilk duyduğunda inanmak istememişti. "Kim Resulullah'ın vefat ettiğini söylerse onu şu kılıcım ile öldürürüm." diyerek heyecanını ortaya koymuştu. Fakat Hz. Ebû Bekir bu olay karşısında sabır ve sükûneti sağlayarak herkesi şu ayetin hükmüne teslim olmaya davet etmiştir: "Muhakkak sen de öleceksin, onlar da ölecekler."⁽³³⁾ Bunun üzerine müslümanlar onun ölümüne inandılar ve aralarındaki tartışmalara da son verdiler.

d- Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk ihtilaflardan biri de Resulullah'ın defnedileceği yer ile ilgilidir. Bir kısmı onun doğum yeri olan Mekke'ye nakledilerek yakınlarının bulunduğu bir kabristana defnedilmesini istemişti. Çünkü onun çok sevdiği kiblesi kabe ve Mescidü'l Haram Mekke'dedir. Ceddi Hz. İsmail (a.s)'in kabri de oradadır. Bazıları da kudüs'e götürülmesini arzu etmişti. Zira babası Hz. İbrahim (a.s)'in da aralarında bulunduğu bir çok peygamberin kabri burada idi. Bir kısmı da ona yardımcı olan Medinelilerin diyarında kalmasını talep etmişti. Bu olayı da yine Hz. Ebû Bekir'in "Peygamberler vefat ettikleri yerde defnedilirler"⁽³⁴⁾ şeklindeki açıklamasıyla çözümlenmiştir. Daha sonra içinde vefat ettiği Hz. Aişe (r.a)'nin odasında defnedilmesi hususunda görüş birliğine varıldı. Burası Mescid-i Nebevi'ye bitişik olan evinin içindeki bir oda olup, kapıları mescide açılıyordu.

e- Hz. Muhammed (a.s)'in vefatından hemen sonra müslümanların ayrılığa düştükleri konulardan biri de halife (imam) tayini problemidir. Resulullah (a.s)'ın techiz ve tekfin işlemleri sürerken Ensar'dan bir grup Beni Sa'ide sofasında toplanarak halifenin Ensar'dan mı yoksa Muhacirinden mi seçileceği hususunu tartışmaya başladılar. Bu ihtilaf da Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in olay yerine gelmeleriyle çözümlendi. Zira guruplarca ileri sürülen teklifler Hz. Ebû Bekir tarafından makul

32 Eş'arî, a.g.e. c.1, s.35, Ayrıca Bkz. İbn Hişam, es-Siretü'n-Nebeviyye, (Tahkik; hey'et), Dâri'l Künüzi'l Edebiyye, Beyrut, Tarihsiz, c.4, s.650.

33 Zümer, 39/30

34 Câmîus-Sağîr, 2/153, Eş'arî, Makalatü'l İslamiyyin c. 1, s.36

bir şekilde cevaplandırıldı. Bu olayı, Hz. Ömer'in Hz.Ebû Bekir'i halife gösterip biat etmesiyle sona erdi. Ancak daha sonra bu konu yeniden gündeme gelecek itikadî ve siyasi yönden büyük tartışmalara sebep olacaktı. Belki de islam toplumunu en çok meşgul eden bir problem olarak gündemdeki yerini koruyacaktır.⁽³⁵⁾

f- Hz.Peygamber (a.s)'in vefatından sonra araplardan bir kısmı zekât vermek istemedi! Bu hususta da sahabe arasında ihtilaf çıktı. Allah'ın bu emrini yerine getirmeyenlere müsamaha mı edilecek yoksa Resulullah'ın sağlığında emrettiği gibi müeyyide mi uygulanacaktı? Bu konuda da yapılan tartışmalar neticesinde Hz. Ebû Bekir'in görüşünde birleşildi. Eksiksiz olarak zekat alımına karar verildi.⁽³⁶⁾

g- Hz. Peygamber (a.s)'in vefatından sonra meydana gelen savaşlar ve ölümler sonucunda Kur'an-ı ezberleyen vahiy katipleriyle diğer hafızlardan kayıplar söz konusu idi. Ölüm, hastalık ve gurbete çıkma gibi sıkıntılar Kur'an hafızlarının sayısını daha da azaltıyordu. Konu hakkında endişe duyan Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir başta olmak üzere ilgililerle istişare etti. Başta itiraz edenler oldu. Fakat Hz. Ömer bu konuda ortaya çıkan ihtilafları önleyerek herkesi ikna etti. Böylece Kur'an-ı Kerim'in toplanarak "Mushafî haline getirilmesi fikri bir "icma" halinde uygulamaya konuldu.⁽³⁷⁾

ğ-Yine Hz. Ebû Bekir (r.a)'in döneminde yalancı peygamberlerin türediği ve irtidat hareketlerinin başladığı görülmektedir. Ancak bu alandaki ihtilaf da fazla yayılmadan, hareketin öncülüğünü yapan ve "Yemame" yalancısı olarak bilinen Müseyleme b. Bukayr b. Habib (öl.12/633) ile, "San'a" yalancısı olarak tanınan El-Esved b. Zeyd el-Ansî'nin (12/633) öldürülmesiyle sona ermiştir.⁽³⁸⁾

h- Hz.Osman (r.a)'ın hilafeti döneminde de ihtilaflar çıkmıştır. Onun yaptığı işleri benimsemeyenler kısa bir süre içinde isyan cephe-

35 Eş'arî, a.g.e. s.41, v.d. Geniş bilgi için bkz: Ethem Ruhi Fiğlalı, **Çağımızda İtikadi İslam Mezheleri**, Selcuk yayınları, (3.Baskı) İst. 1986, s.29, v.d. Doç. Avni İlhan, Mehdilik, Beyan Yayınları, (II. Baskı) İst.1993, s.17, v.d. Mehmet S: Hatiboğlu, "Hilafetin Kureyşliliği" A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.23, s.121, v.d.

36 Bkz: Sahîh-i Buhârî, İman, 16, Sahîh-i Müslim, İman, 8.

37 Eş'arî, **Makalatü'l İslamiyyin**, c.1, s.37

38 Ebû Mansur Abdulkaahir el-Bağdâdi, **El-Fark Beyne'l Fırak** (Çev: Ethem Ruhi Fiğlalı), T. Diyanet Vakfı Yayınları, Ank. 1991, s.15, v.d.

sini oluşturdular. Bu olay, Hz. Osman (r.a)'nın şehid edilmesine kadar büyüdü. Ne yazık ki aynı olaylar; farklı boyutlarla Hz. Ali (r.a)'nın dönemine de yansiyarak gelişmeye devam ettiler.⁽³⁹⁾

1- Asıl ihtilafın yaygın hale gelmesi; Hz. Ali ve Cemal Ashabı, Muaviye ve Siffin Ashabı ile Hakem olayında rol oynayan Amr ibnu'l As (v.43/663) ve Ebû Musa el-Eş'arî (v.44/664)'nin hakemliği üzerine ortaya çıkmıştır.

Bu ayrılık, artık islam tarihinin her döneminde üzerinde konuşularak günümüze kadar gelen ve islam toplumunu en çok meşgul eden problemlerden biri olmuştur.⁽⁴⁰⁾

5- Selef Dönemi ve Kelâm ilmine Geçiş : İslam dininin inanç esaslarından bahseden ilim; asr-ı saadetten itibaren zamanımıza kadar çeşitli safhalar geçirmiştir. Başlangıçta bu ilim dalı, çeşitli isimlerle anılarak belli merhalelerden geçtikten sonra "Kelâm" ismini almıştır. Akâid ilmi, Usûlu'd-din, Tevhid ve Sıfat İlmi, Fıkh-ı Ekber ve Kelâm İlmi olarak sıralayabileceğimiz bu isimleri kısaca açıklamakta yarar vardır.

a-Akâid İlmi : Akâid kelimesinin müfredi "Akide" olup sözlükte düğüm bağlamak, düğümlemek ve kesinlikle inanılan şey anlamına gelmektedir. Diğer bir ifâde ile gönülden bağlanan, kesinlikle karar verilen düğüm atmışçasına kat'iyetle inanılan şey demektir. O halde "İslam akâidi" denilince islam dininde kesinlikle inanılması gereken prensipler akla gelir ki bunlara iman esasları denir. Buna göre "akâid ilmi" iman esaslarını ihtiva eden bir ilimdir. Nitekim S. Şerif Cürcânî (v.816/ 1413) de "Akâid"i tanımlarken islam dininin amelî değil, itikadî hükümlerini ihtiva eden ve bunlardan bahseden bir ilim olarak ifâde etmiştir.⁽⁴¹⁾

Hangi devirde ve hangi metodla olursa olsun iman esaslarından bahseden ilim akâid ilmidir. Bu tür kitaplara da akâid kitapları denir. Fakat hususi mânâda "Akâid", İman esaslarından muhtasar olarak bahseden bir ilim olmuştur. Bu ilim kelâmcıların metodunu takip etmekten çok, geleneğe bağlı selef çizgisinde faaliyet göstermiştir.

39 el- Bağdâdî, a.g.e. s.17

40 el- Bağdâdî, a.g.e. s.17 v.d.

41 el- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed, et-Ta'ri'fat Dârü'r-reşâd, Kahire. 1991, s.174
Bekir Topaloğlu, Kelâm İlmi Giriş, Damla Yayınevi, İst.1981 s.45

Konyalı Mehmet Vehbi Efendi Akâid-i Hayriyye Tercemesi isimli eserinde, Akâid ilminin önemine işaret ettikten sonra onun mevzuu ve gayesi hakkında şunları söylemiştir: "Akâid ilminin mevzuu, Allah'ın varlığından, Sıfatlarından, fiillerinden bahseden bir ilimdir. Her ne kadar nübüvvet ve ahiret ile ilgili konular anlatılmakta ise de bunlar, ilâhî fiillere racidir. Zira bütün itikadî meselelerin konusu Zat-i İlâh"yyedir. Gayesi ise, taklidden kurtulmak, istidlal ve tahkik derecesine erişmek ve sağlam bir inançla saâdet-i dareyn-ı elde etmektir."⁽⁴²⁾

b-Usûlü'd-din İlmi : "Usûl" kelimesinin müfredi "asl" olup hükümü kendiliğinden sabit olan ve başka bir şeyin onun üzerine bina edilebileceğine imkan veren şey demektir. Dinin aslı söz konusu olunca onun temel prensipleri akla gelir ki bunların da başında iman esasları yer alır. Çünkü; Allah'ın varlığı ve birliği, nübüvvet müessesesinin hak oluşu, ceza ve mükâfât gününün vuku bulacağı isbat edilmedikçe islamın ne fikhî konularından, ne de ahlâkî kaidelerinden bahsetmek mümkün değildir. Bu nedenle iman esaslarından bahseden ilme "Usulü'd-Din" adı verilmiştir. Bu araştırma ister selef yoluyla olsun, ister kelâm yoluyla olsun sonuç değişmez. Usulu'd-din ilmine, ihtiva ettiği konuların önemi ve özelliği dolayısıyla "Ahkam-ı Asliyye" de denilmiştir. Çünkü bu ilim dalı islam binasının temelini teşkil etmektedir.⁽⁴³⁾ Nitekim bugün Kahire'deki el-Ezher başta olmak üzere bir çok Arap ülkesindeki Üniversitelerin bünyesinde de, dinin inanç ağırlıklı temel prensiplerinin öğretilmesi için "Usulü'd-Din" fakülteleri açılmıştır.

c-Tevhid ve Sıfat İlmi: Tevhid; sözlükte, bir şeyin tek olduğuna hükmetmek ve onun böyle olduğunu bilmektir. İstılahta ise Tevhid, Allah'ın Zatını bütün tasavvurlardan, zihinlerdeki hayal ve evhamdan tecrid (soyutlamak) etmektir.

Tevhid üç şekilde olur. Bunlar da Yüce Allah'ın ulûhiyetini tanımak, birliğini tasdik etmek ve O'na hiç bir şeyi eş ve ortak kabul etmemektir.⁽⁴⁴⁾

Şehrîstânî tevhidi şöyle açıklamıştır. "Allah tekdir. O'nun bölünmesi caiz değildir. Zatı bölünmeyi kabul etmeyince eş ve ortak da ka-

42 Mehmet Vehbi Efendi, Akâid-i Hayriyye Tercümesi, Ahmet Kamil Matbaası, s.5

43 el-Cürçânî, et-Ta'rîfat, ilgili madde; Bekir Topaloğlu, Kelâm İlimine Giriş, s.44

44 el-Cürçânî, et-Ta'rîfat, s.77

bul etmez. O Zatında yalnızdır. Ortak kabul etmez. Sıfatlarında tekdir. Onun benzeri yoktur. Fiillerinde tekdir. Ortağı yoktur."⁽⁴⁵⁾

Bunların en güzel isbatı da ihlas suresinde yapılmıştır.

"Deki: O, Allah birdir. Allah Sameddir. O, doğurmamış ve doğmamıştır. Onun hiçbir dengi yoktur."⁽⁴⁶⁾

Hicri birinci asırdan itibaren islam dünyasında ortaya çıkmaya başlayan itikadî fırkaların bir kısmı ifrat ve tefrite düşerek Allah'ın sıfatlarını farklı şekillerde açıklamaya çalışmışlardır. Selef alimleri bunlara cevap teşkil etmek üzere bazı risaleler yazmışlardır. Allah'ın zat, Sıfat ve ortağının olmadığını belirten bu ilmî çalışmalara "Tevhid ve Sıfat ilmi" denilmiştir.⁽⁴⁷⁾

Nitekim bütün peygamberlerin ilk hareket noktası da "Tevhid" olmuştur. Çünkü o, Hak yoluna girmenin başlangıcı ve Allah'a inanmanın ilk basamağıdır. Şu ayetin meâlinden de anlaşıldığı gibi Cenab-ı Hak gönderdiği her peygambere, ilk hareket tarzının ümmetini "tevhid"e davet olduğunu açıklamıştır: "Senden önce hiç bir resul göndermedik ki ona: "Benden başka ilâh yoktur; şu halde bana kulluk edin." diye vahyetmiş olmayalım."⁽⁴⁸⁾

Böylece Tevhid İlmi başlangıçta daha çok Allah'ın birliğinden ve sıfatlarından bahsediyordu. Daha sonra nübüvvet ve ahiret konularını kapsamış olsa bile aynı ismi yine korumuştur.

Çünkü Tevhid ve Sıfat daima akâid ilminin en önemli noktalarını teşkil etmiştir. Bununla beraber islâm tefekkür tarihinde "İlm-i Tevhid" zaman zaman "İlm-i Kelâm" yerine de kullanılmıştır⁽⁴⁹⁾

Ehl-i Sünnet alimlerinden Ali el-Pezdevi; ilmi iki kısma ayırmıştır: Biri tevhid ve sıfat ilmi diğeri ise fıkıh, şeriat ve ahkam ilmidir. Birinci kısmı, asl olan kitap ve sünnete sarılmak, nefساني arzu ve meyillerden uzak durmak, ikincisi de sahâbe ve tâbiûnun yolu olan selef-i sâlihinin tatbikatı ve metodudur⁽⁵⁰⁾

45 eş-Şehrîstânî, Eba'l Feth Muhammed b. Abdulkerim, *Nihayetu'l İkdâm fi İlm-i Kelâm*, Mektebetü Zahran

46 İhlâs, 112/1-4

47 Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, s.47

48 *Enbiyâ*, 21/25, *A'raf*, 7/ 59, 65, 83, 85, *Nahl*, 16/36

49 Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, s.46

50 İmam Mâtürîdî, Ebû'l Münteha Molla Hüseyin, İmam Azam, *Fıkıh Ekber Şerhi* (Çev. Doç. Y.Vehbi Yavuz), Bayrak Yayınları, ist. 1992, s. 99.

c- Fıkh-ı Ekber : Naklî ve aklî ilimleri bir arada bulunduran İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe (v.150/767) itikadî ve amelî konuları birlikte çözmeye çalışmıştır. O fıkh ilmini şöyle tanımlamıştır: "Nefsin, lehinde ve aleyhinde olan şeyleri bilmesidir." Bu tanımın kapsamına, İslam dininin itikadî, amelî, ahlakî ve tasavvufî yönü de girmektedir. Ancak İmam-ı A'zam, bunlardan itikadî konulara, öneminden dolayı Fıkh-ı Ekber ismini vermiştir. Nitekim onun bu adı taşıyan bir de risalesi vardır. İmam-ı A'zam Selef alimlerinden olmakla beraber itikadî konuları açıklamada tamamen selefın metoduna bağlı kalmamıştır. O, aynı zamanda akla da önem veren bir şahsiyettir. Bu hususu, onun hem fikhî problemleri çözmeye, hem de itikadî konularda takip ettiği yöntemde görmek mümkündür. Nitekim "Fıkh-ı Ekber" de, görüldüğü gibi bazan anlaşılması en zor olan konular bile, verilen örneklerle kolaylaştırılarak herkes tarafından anlaşılması sağlanmıştır. Bu nedenle İmam-ı A'zam o dönemin bir çok bilginleriyle tartışmalara girmiş, hepsini başarıyla tamamlamıştır. Soru sormaya gelenler, ikna edilmiş olarak huzurdan ayrılmışlardır. İşte bu özelliğinden dolayı İmam-ı A'zamın "Fıkh-ı Ekber" risalesi için, daha sonra kelâm ilminde yerleşen istilahları kullanmamasına rağmen, selef yolundan kelâm metodu-na geçişi sağlayan bir köprü olduğu söylenebilir.⁽⁵¹⁾

6- Kelâm İlminin Doğuşu : Aslında bütün peygamberlerin tebliğlerinde itikadî prensipler aynıdır. Onlar imanın temel esaslarını daima korumuşlardır. Sadece amelî hükümlerin ayrıntılarında farklılıkların göze çarptığı söylenebilir. Fakat son asırlarda ahlakın bozulması, hevâ ve heveslere tabi olmanın artmasına ve bazı batıl inançların doğmasına zemin hazırlanmıştır. Böylece Asr-ı saadetle olan mesafe açıldıkça yavaş yavaş bid'at ve dalâletin izleri de belirmeye başlamıştır. Bunun üzerine muarızlara cevap teşkil edecek tarzda risale ve kitapların yazılması, zaruret halini almıştır. Yeni Devir kelâmcılarından Abdullatif Harpûfî (v.1914) kelâm ilminin doğuşu hakkında şunları söylemiştir: "Hz.Peygamber (a.s) ile sahabenin şerefli sohbetleri ve tabiîn'in de bu devreye olan yakınlıklarının bereketiyle kalbler şüphe ve fesattan uzaktı. Asırlarında Akâidden bahsedilerek, sözle mücâdele vuku bulmadığından İlm-i Kelâm tedvin ve te'lif olunmamıştır. Sonraki asırların başlarında müslümanlar çeşitli fırkalara bölünerek aralarında akide bakımından bir çok bid'at ortaya çıkmıştır. "Fırka-i Naciyye"ye mensup olan Ehl-i Sünnet alimleri tarafından sapık fırkaların bid'at ve dalâletlerini araştırmak ve bunların red ve ibtali yoluna gitmek lüzumu hissedilmiş, bunun üzerine Kelâm İlminin tedvin ve te'lifi

cihetine gidilmiştir. Bu kelâm'a "Mütekaddimin Kelâm" adı verilmiştir."⁽⁵²⁾

Yaklaşık bir asır kadar süren bu fikri hareketler ve hazırlık devresinden sonra itikadî yönden bağımsız ve farklı görüşler ortaya çıkmaya başladı. Bu ilk fikrî ayrılıklar, zamanla ihtilafın boyutlarını değiştirdi ve farklı mecralara çekti. Diğer yandan İslam coğrafyası Hz. Peygamber (a.s)'in vefatından sonra hızla gelişti. İslama sonradan dahil olan bu bölgelerde itikadî ve siyasî yönden yeni problemlerle karşılaşılması kaçınılmazdı. Zira vahiy dönemi sona ermişti. Üç ve dış olaylar, Dinî metinlerden hüküm çıkarma zarureti, İslam'ın insanlara tanıdığı fikir ve vicdan hürriyeti özellikle nasslardaki kapalı manaların farklı şekillerde yorumlanması gibi hususlar kelâm ilmiyle ilgili tartışmaları hazırlayan en önemli faktörlerdir. "Allah, arş'ın üzerinde duruyor."⁽⁵³⁾ "Allah'ın eli kulların ellerinin üstündedir."⁽⁵⁴⁾ Sadece Rabbinin yüzü bâkidir."⁽⁵⁵⁾ "O'na benzer hiçbir şey yoktur."⁽⁵⁶⁾ gibi ayetlerin tefsir ve te'viline selef izin vermemiştir. Fakat bir kısım alimler, bu tür müteşabih ayetleri te'vil ederek teşbih ve teccime düşmüşlerdir. İşte buna benzer olaylar gün geçtikçe artacak, az sonra açıklayacağımız itikadî fırkaların ortaya çıkmasıyla kelâm ilminin doğuşu da kaçınılmaz olacaktır. Çünkü artık İslam itikadî prensiplerinin savunulmasında naklin yanında aklî ve felsefî delillerin kullanılması zorunlu olmuştur.

Diğer yandan hicri II.yüzyılından itibaren Arapçaya çevrilen Yunan eserleri ile felsefe, güçlü ve parlak bir hareketliliği oluşturacak şekilde gelişti. Öyle ki felsefenin metafizik boyutu, sudûr nazariyesi, akıl, alemin ezeliği, zarûri ve mümkün varlık gibi temel unsur ve kavramları, İslam itikadını da yakından ilgilendirmeye başladı. Tabiiyle felsefeyi sistemleştirmeye çalışan Filozofların bazı düşünce ve çıkışlarında, İslamın prensiplerine uymaları beklenemezdi. Bunu gören İslam bilginleri İslam'ı kitap ve sünnetin ışığında hem felsefî akımların etkisinden hem de bid'at, hurâfe ve batıl inançlardan korumak için yeni üslup ve ilmî metodlara baş vurmaya ihtiyacını hissetmişlerdir. İşte bu çalışma mahsulünün sistematik olarak verimli hale getirilmesi bakımından Kelâm ilminin doğuşu ve gelişmesi zorunlu hale gelmiştir.

52 Abdullatif Harpûfî, *Tenkîhu'l Kelâm fi Akâid-i Ehl-i İslâm*, N.İstiklal Matbaası, İst. 1330, s.5; (Metin sadeleştirilerek alınmıştır.) M.Vehbi Efendi; *Akâid-i Hayriyye Tercemesi*; s.5-6

53 *Tâ'hâ*, 20/5

54 *el-Feth*, 48/10

55 *er-Rahman*, 55/27

56 *eş-Şûra*, 42/11

7- İlk Fırkalar : Dört halife dönemi ve bunu izleyen tarihî süreç içinde İslam âleminde itikadî, amelî ve siyasî konulardan kaynaklanan görüş farklılıkları sonunda bazı fırkalar ortaya çıkmıştır. Ancak bu ayrılığın merkez noktasını İslamî hükümlerin özünde aramak doğru değildir. Bu tür olayları o dönemin genel şartları, yeni oluşan kültür ve siyaset atmosferi içinde değerlendirmek daha isabetli olur. Bu yüzden ki İslam âleminde ortaya çıkan bu tür fırkaların bir kısmı belli bir müddet devam ettikten sonra ortadan kalkmıştır. Farklı boyutlarda da olsa halen devam edenler de vardır.

Merhum İzmirli İsmail Hakkı (1869/1946) da İslam toplumunda fırkaların ortaya çıkış sebeplerini biri genel, diğeri özel olmak üzere iki nedene bağlamaktadır: Genel sebep olarak bilinen İslamdaki düşünce hürriyeti, inanan insanların başlangıçtan itibaren serbest düşünmeye, idarecilerin huzurunda inandıklarını anlatmaya, kitap ve sünnetin manalarını yorumlama, taklit yerine akıllarını kullanarak muhakeme kabiliyetlerini geliştirmeye sevk etti. Gerçekten de insan bu yetkileri kullanmaya ehil olduktan sonra kimse ona engel olamaz. Özel sebep ise; İslamın sosyal amaçlı bir din olmasıyla açıklanabilir. Çünkü İslam, sağlam bir toplum, kuvvetli, yetkili ve adaletle davranan otoriter bir idare ister. Fert ve toplumun hakkını bu suretle teminat altına alır. Zalim değil adaletli bir siyaset ön görür. İç siyasette itaat, dış siyasette ise büyüme ve gelişmeyi hedef alır. Zillet ve esaret, İslamın ruhuna aykırıdır. itaat ise mutlak değildir. Sadece iyilikte ve meşru işlerde şarttır. Bu nedenle İslam, sağlıklı bir dünya siyaseti için peygamberlere halef olmak üzere "İmamet-i Kübrâ" (Devlet Başkanlığı) müessesesini zarurî görür.⁽⁵⁷⁾

İslam tarihinde ortaya çıkan fırkaların, Hz.Peygamber (a.s)'in bu konudaki bir hadisinin tabîî sonucu olduğu kanaati yaygındır. Söz konusu hadisin meâlî şöyledir: "Yahudiler yetmiş bir fırkaya, Hıristiyanlar yetmiş iki fırkaya ayrıldılar. Ümmetim ise yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır."⁽⁵⁸⁾ Ümmetin bölünmesi hakkındaki bu hadisin birçok isnadı vardır. Biz hadisin kiritiği üzerinde durmayacağız. Ancak şu hususu da hemen hatırlatmakta yarar vardır. İlk dört halifenin de, kendilerinden sonra ümmetin fırkalara bölüneceğini, bunlardan yalnızca bir fir-

57 İ. İsmail Hakkı, a.g.e. s.107

58 Sünen-i Ebi Davud, Sünne Bab-ı Şerhu sünne, Hadis no: 4596 ve 4597

kanın kurtuluşa ereceğini ve diğerlerinin ise dünyada sapıklığa düşüp ahirette de perişan olacağını söyledikleri rivayet edilmiştir.⁽⁵⁹⁾

Eş-Şehrîstânî fırkalar hakkındaki görüşünü açıklarken şu ayetin meâline dikkat çektikten sonra bu hadisi zikretmiştir: "Yarattıklarımızdan, daima hakka ileten ve adaleti hak ile yerine getiren bir millet bulunur."⁽⁶⁰⁾ Gerçekten de heva, heves ve sapıklık içinde bulunan bir toplumun belli konuda istikrarlı görüşü olamaz. Onların her biri başka bir fırkaya meyleder. Fakat hak dine mensup olanlar ise, sadece kendilerine ulaşan doğru haberin hükmüne tabi olurlar. Mecusiler yetmiş, Yahudiler yetmiş bir, Hıritiyanlar yetmiş iki fırkaya ayrılmışken Müslümanlar da yetmiş üç fırka olacaktır. "Fırka-i Naciye" sürekli olarak bir tanedir. Zira problemlerin çözümünde hak ve doğru olan hüküm tekdir. Birbirine zıt olan iki konuda çelişkili iki doğru hüküm geçerli olamaz. Mutlaka bunlardan biri doğru, diğeri ise yanlış olur. Gerçek sadece bunların bir tanesindedir. O halde akla uygun her meselede "Hakk" tek olunca, düşünülebilecek ve ortaya çıkabilecek bütün olaylarda da hakkın tek ve bir fırka ile birlikte olması gerekir. Daha sonra şu hadis örnek verilerek Hz.Muhammed (a.s)'in ümmetinin sapıklıkta bir araya gelmeyeceği bildirilmektedir. "Allah benim ümmetimi dalâlet (sapıklık)de bir araya getirmeyecektir. Allah'ın yardım eli cemaatin üzerindedir."⁽⁶¹⁾

Asrımızda müslüman ilim adamlarının ilmî metotlarla islama yaklaşmasını sağlayan, özellikle batılı yazar ve müsteşriklerin islam hakkında yazarken düştükleri hatâları ortadan kaldırmaya çalışan ve onlara aydınlatıcı ve yön verici çalışmalar yapan Pakistanlı Prof.Dr.Fazlu'r-Rahman (v.1988) İslam tarihinde çok sayıda fırkanın ortaya çıkışını şöyle yorumlamaktadır. "İslam'da fırkaların sayısını yetmiş üçe çıkarmak için gayret sarfediliyorsa da, Goldziher ve başka ilim adamlarının da işaret ettikleri gibi bunların çoğu fırka olmayıp genelde fıkıh ve kelâm ekolleridir. Bu bakımdan islâm tarihinde tamamen doktrin farkları üzerine kurulan bir fırka bulmaya çalışmak boşuna emek tüketmek olur. Bırakınız Mu'tezile ve Hâriciye'yi, bazı süfîlerin ve felsefecilerin bile itikâdî ve kelâmî konulardaki aşırı gö-

59 el-Bağdâdî , a.g.e., s.7

60 Araf,5/181

61 Sünen-i Tirmizi,Ebvu'î Fiten,8; -eş-Şehrîstânî, Ebül-Feth Muhammed bin Abdülkerim el-mîlel ve'n-Nihal(Tahkik :Abdü'l Aziz Muhammed el-vekil),Dârü'l Fikr,Beyrut,s.11

rüşlerinin sünnî islâmla bağdaşmadığı ortadadır. Buna rağmen bu durum itikâdî anlamda herhangi bir fırkanın gelişmesine yol açmamıştır. İslam'da İ'tizâl'e (ayrılığa) izin verilip verilmeyeceğinin ölçüsünü, daha çok toplum dayanışması diyebileceğimiz bir husus belirlemiştir. Bu ise tâ başındanberi amelî hususlarla ve herşeyden önce siyasî konularla ilgili olmuştur."⁽⁶²⁾

Hayır ve mutluluk dönemi olan Hz.Muhammed (a.s)'in devrinden sonra, tefrika, fitne, fesat ve musibetlerin ucu görünmeye başlanmıştır. Bu hareketlilik hicrî birinci asır boyunca devam etti. Resulullah (a.s)'ın vefatından hemen sonra ortaya çıkan Halife seçimi, Hz.Osman'ın (v.35/656) şehadeti, toplumun üzerinde büyük bir iz bırakan Sıffin savaşı ve Cemel Vak'ası gibi acıklı olaylar yaşanmıştır. Bu nedenle çözümü zor itikâdî konular gündeme gelmişti. Ortada bir "katl" olayı vardı. Öldüren de, öldürülen de müslümandır. Katl ise büyük günahlardandır. O halde imanın tarifi ve sınırı ne olmalıdır? Bu olaylarda kaza, kader ve kulun fiilinin rolü nedir? Diğer yandan yine bu dönem içinde Suriye, İran, Irak ve Mısır gibi ülkeler islam haritasının içine girmişlerdir. Feth edilen bu yeni ülkelerde eski din, kültür, örf, adet ve medeniyetlerin kalıntıları bulunmaktaydı. İşte islâmın sınırları içine giren bu insanların bazı itikâdî problemlerle karşılaşmalarını tabîî olarak kabul etmek gerekirdi. Diğer yandan Hz.Muhammed (a.s) de vefat ettiğinden müslümanlar doğrudan Kur'an ve hadis metinleriyle karşı karşıya gelmişlerdi. İşte bütün bunların yorumlanmasından dolayı bazı görüş ayrılıklarının ortaya çıkması kaçınılmazdı.⁽⁶³⁾

İtikâdî, siyasî ve idarî konular hakkındaki tartışmalar sonucunda ortaya çıkan belli başlı fırkaların sayısı çok değildir. Ancak bu ana fırkalar; kendi içlerindeki ihtilafları sebebiyle bir çok tali kollara ayrılmışlardır. Bunları özetle açıklamak gerekirse şöyle bir tasnif karşımıza çıkar.

a- Mu'tezile : Yaklaşık bir asır kadar süren fikrî hareketler ve hazırlık devresinden sonra ortaya çıkmıştır. Kelâm ilmi de, hicri ikinci asrın başında bu fırkanın elinde doğmuştur. Mu'tezile zamanla kendi içinden yirmi ayrı kola ayrılmıştır. Bunlar; Vâsiliyye, Amraviyye, Huzeliyye, Nazzâmiyye, Esvâriyye, Muammeriyye, Bişriyye, Hişâmiyye,

62 Fazlur-Rahman, İslam, (Terc:Doç.Dr Mehmet Dağ,Doç.Dr.Mehmet Aydın), Selçuk yayınları, İst.1981 s.211

63 Bkz.Bekir Topaloğlu,Kelâm İlmi Giriş,s.21 v.d.

Murdâriyye, Câferiyye, Üskâfiyye, Sümâmiyye, Câhiziyye, Elbabitiyye, Hadsîyye, Şahhâmiyye, Hayyâtiyye, Ka'biyye, Cubbâiyye ve Behşemiyye'dir.⁽⁶⁴⁾

b- Şia : Sözlükte; gurup, cemaat, bir insanın taraftarları ve yardımcıları manasına gelir. İstilahta ise; Dördüncü Halife Hz.Ali'nin tarafını tutanlar ve onun diğer bütün ahabtan üstün olduğunu iddia edenler demektir. Şia'nın ortaya çıkışını, Resulullah (a.s)'ın vefatından hemen sonraki hilâfet seçimine kadar götürmek mümkündür. Ancak tam bir fırka olarak varlıkları Hz.Ali (r.a)'nin halife oluşundan itibaren başlamaktadır. Şia da kendi içinden yirmi iki taifeye ayrılmış olup bunların isimleri şunlardır: Ravâfız, Zeydiyye, Cârûdiyye, Süleymaniyye, Butriyye, Kâmiliyye, Muhammediyye, Bâkiriyye, Nâvûsiyye, Şumeytiyye, Ammâriyye, Üsmâîliyye, Mûsaviyye, Mubârekiyye, Kat'iyye, Hişâmîyye, Zurâriyye, Yûnusiyye, Şeytaniyye, Galiyye, Keysâniyye ve İmamiyye'dir.⁽⁶⁵⁾

c- Haricîler: Siffin muharebesinde Hakem olayından dolayı Hz.Ali ve taraftarlarını tekfir ederek ortaya çıkan bu fırka ise yirmi kola ayrılmıştır. Bunlar; el-Muhakemetu'l ûlâ, Ezârîka, Necedât, Sufriyye, Acâridè, Hâzımıyye, Şuaybiyye, Ma'lumiyye, Mechûliyye, Ashab-ı taat, Saltiyye, Ahnesiyye, Ruşeydiyye, Şeybâniyye, Ma'bediyye, Hamziyye, Şemrahiyye, İbrahimiyye, Vâkfa ve Übâdiyye'dir.⁽⁶⁶⁾

d- Mürcie : Bu fırkanın anlayışına göre küfür içinde iken imanın faydası olmadığı gibi, imanı varken de ma'siyetin zararı yoktur. Muhabbetle tevazu göstermek mü'min olmak için yeterlidir. İman olunca, ibadetin terkinde sakınca görmeyen ve hata işlenince de karşılığında azap olmaması gerektiğine inanan bu fırka beş kola ayrılmıştır. Bunlar sırasıyla; Yûnusiyye, Gassâniyye, Tûmeniyye, Sevbâniyye ve Merfisiyye'dir.

e- Neccariyye : Kur'anın mahluk olduğunu, Allah'ın ahirette görülmeceğini ve sübutî sıfatları inkar etmekle Mu'tezileye yakın bir

64 eş-Şehristân", el-Milel ve'n-Nihal, s.41.v.d, el-Bağdâdî, a.g.e., s.82; Eş'arî, Makalatü'l İslamiyyin, c.1.s.65 v.d; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali bin Ahmed, el-Fasl Fi'l Milel Ve'l -ehvâ ve'n-Nihal, Matbaatü'l Ebediyye,1320; c.2.s.111; es-Seyyid Celaledin el-Hafız' Ahmed es-Sadi, Hamâilu'l vesâil âlâ Delailü'l Mesâil, Matbâi Amire ,1283 s.10 v.d. M.Vehbi, Akâid-i Hayriyye Tercümesi, s.7, v.d.

65 Eş'arî, a.g.e.c.1.s.65; Eş-Şehristânî, a.g.e. s.41; İbn Hazm a.g.e. c.2, s.111; el-Bağdâdî, a.g.e. s.82

66 Eş'arî, a.g.e.c.1.s.65; Eş-Şehristânî, a.g.e. s.41; İbn Hazm a.g.e. c.2, s.111; el-Bağdâdî, a.g.e. s.82

çizgide doğan bu fırka ise, üç kol halinde varlığını sürdürmüştür. Burğûsiyye, Zâ'ferâniyye ve Müstedrike'dir.

f- Cebriyye : Kulun kendi fiil ve iradesinde hiç bir sorumluluğunun olmadığını ve insanın adetâ bir cansız varlık mesabesinde olduğu tezi üzerine ortaya çıkan bu fırka yalnız başına olup kolları yoktur.

g- Müşebbihe : Bu fırka ise, genel olarak Allah'ın cismaniyyetini ve O'nun varlıklara hulûl ettiğini ileri sürerek ortaya çıkmıştır. Kendi içinde kolları yoktur.

h- Ehl-i Sünnet : "Fırka-i Naciye" olarak da zikredilen bu grup, Hz.Peygamber (a.s) ve onun ashabının inancı üzerinde bulunan kimse-lerdir.⁽⁶⁷⁾

Daha önce de ifâde edildiği gibi bu fırkaların sayısını rakamsal olarak yetmiş üçe çıkarmak için zorlanmaya gerek yoktur. Çünkü her itikadî fırkanın kendini içindeki bu tali kollarının isimlendirilmesi ve sayı olarak belirtilmesi kesin değildir. Yine de bir fikir vermesi bakımından ana fırkaların kendi içinden çıkan ve görüşleri itibariyle çoğu zaman birbirlerinden farklı iddialarla tanınan bu ekolları, bir tablo halinde göstermekte yarar vardır.

Sıra No	Adı	Yıl
1-	Mut'tezi'le Fırkası	20
2-	Şia	22
3-	Hariciler	20
4-	Murci'e	5
5-	Neccariyye	3
6-	Cebriyye	1
7-	Musabbihe	1
8-	Ehl-i Sünnet	1
TOPLAM		73

İbn-i Hazm (v.456/1064) İslam toplumunda ortaya çıkan ve daha sonra taraftar bulan başlıca beş fırka olduğunu söylemiştir. Bunlar

Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Mürcie, Şia ve Haricîler'dir. Yine İbn-i Hazm'a göre; bu fırkaların kendi içlerinde çeşitli kolları mevcuttur.

Bu fırkalardan Ehl-i Sünnete en yakın olanı Mürcie, en uzak ve uç noktada bulunanı ise Haricîler'dir. Çünkü Haricîlerin içinde çok aşırı olan guruplar bulunmaktadır.⁽⁶⁸⁾

8- Mütekaddimin Dönemi Kelâm Problemleri : Hicrî birinci asrın sonlarında ortaya çıkan kelâm ilmi, yukarıda ismini zikrettiğimiz itikadî fırkalar arasındaki tartışmalar sonunda gelişmeye başlamıştır. O günkü şartlarda, islam coğrafyasında akâid konularıyla ilgilenen şu dört önemli hareket göze çarpmaktadır:

a- Selefiyye

b- Ehl-i Bid'at Mezhepleri (Mu'tezile, Şia, Mürcie, Havariç, Cebriyye v.s)

c- Ehl-i Sünnet Kelâmcıları (Mâtüridîyye ve Eş'âriyye)

d- İslam Filozofları

İslam aleminde ilk kez Mu'tezilenin hareketliliğiyle ortaya çıkan kelâm ilmi, Mâturid" ve Eş'arî'nin yardımıyla Ehl-i Sünnet çizgisine çekilerek mütekaddimin dönemine girmiştir. Bu dönem; büyük âlim, filozof ve mütasavvıf olan İmam-ı Gazzâlî (v.505/1111)'ye kadar devam eder. Mütekaddimin döneminin kelâm alimleri daha çok ehl-i bid'at fırkalarıyla mücadele ederken, Gazzâlî'den itibaren gelen müteâhhirin dönemi kelâm bilgileri ise, mücadelelerini filozoflara karşı yürütmüşlerdir.⁽⁶⁹⁾

Hz.Peygamber (a.s) ile ashâb-ı kirâmın akâid konusunda takibet-tikleri yolu izleyen ve nübüvvet devrine en yakın olanlar Selefiyye'ye mensup alimlerdir. Bunlar itikat alanında Kur'an ve sünneti aynen kabul edip teşbih, tescim ve te'vile rağbet etmemişlerdir. Bu nedenle İslamın ilk asrında islam dünyasında hakim olan inanç, Selef inancıydı. Tabiin, mezhep imamları, büyük fakihler ve muhaddisler, Selefiyye düşüncesini aynen benimsemişlerdir. Onlar Allah'ın sıfatları, kader, kaza ve te'vile muhtaç hükümler hakkında akıl ve re'ye baş vurmadan "Rahmân, Arş'a İstivâ etmiştir."⁽⁷⁰⁾ "Allah! Ey Üblis! iki elimle yarat-

68 İbn-Hazım,el-Fasl fi'l milel ve'l ehvâ ve'n-Nihal, c.2. s.111

69 Ş.Gölcük, S.Toprak, Kelâm, s.25, v.d.

70 Tâ-hâ, 20/5

tığıma secde etmekten seni men eden nedir"⁽⁷¹⁾ "Rabbın geldiği ve melekler saf saf dizildiği zaman"⁽⁷²⁾ meâlindeki ayetlerde geçen ve Allah için kullanılan lafızları olduğu gibi kabul etmiştir.

Selefiyye bu ve benzeri ayetlerde geçen teşbihleri tefsir ve te'vil etmekle kendisini sorumlu tutmamıştır. Esasen onların inancına göre, buna ihtiyaç da yoktur. Çünkü diğer ayetlerde Allah'ın eşi, ortağı ve benzerinin olmadığı zaten bildirilmiştir.⁽⁷³⁾

İtikadî konularda münakaşa ve münazaraya girmeyen ve "nassı" olduğu gibi kabul etmeyi kendisine Şiar edinen Selefiyye'nin temel görüşleri; Takdis, Tasdik, Aczi İtiraf, Sükût, İmsal, Keff ve Marifet ehline teslim olmak üzere yedi madde halinde özetlenebilir.⁽⁷⁴⁾

Mütekaddimin kelâm döneminde itikadî mezheplerin ihtilafları sonucunda gündeme gelen ve yapılan tartışmalarla olgunlaşan başlıca kelâm problemleri şunlardır.

1- Allah'ın Sıfatları	9- Varlık-Alem
2- Büyük günah işleyeninin durumu	10- İsbat-ı Vacib
3- Rü'yetullah	11- Hidayet ve Dalâlet
4- İnsanın fiilleri (irade, kudret)	12- Salah ve Aslah
5- İmamet	13- Nübüvvet
6- Husun ve Kubuh	14- Kıyamet ve ahiret halleri
7- Şefaât	15- Rızık-Ecel
8- İman	

Bu problemlerin hepsini ayrı ayrı incelemek araştırmamızın kapsamını aşmaktadır. Ancak örnek olması bakımından ilk dört maddede yer alan konular hakkında kısa bir değerlendirme yapılacaktır. Zira bu açıklamalar Mütekaddimin dönemi kelâm ilminin metodu ve sistematik hale gelişi hakkında daha sağlıklı bir bilgi edinmemize imkan verecektir:

a- Allah'ın Sıfatları : Hz.Peygamber (a.s) zamanında Allah'ın zat ve sıfatları hakkında tartışma yapıldığına rastlanılmaktadır. Ashab-ı kiram bu konu hakkında O'na soru sormamıştır. Hz.Muhammed (a.s)

71 Sa'd, 38/75

72 Feer, 89/22

73 eş-Şehristani, el Mîlel ve'n-Nihal, s.92, v.d.

74 Geniş Bilgi için Bkz:İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, s.61, v.d.

bir hadislerinde, Allah'ın zatı hakkında bilgi edinmeye gücümüzün yetmeyeceğine dikkatimizi çekerek; "Yüce Allah'ın nimetleri hakkında düşünün. Fakat O'nun zatı hakkında düşünmeyiniz. Çünkü gerçekten siz ona muktedir olamazsınız."⁽⁷⁵⁾ buyurmuşlardır.

Hz.Ali (r.a) ise bu konuda daha ileri giderek şöyle söylemiştir; "Allah'ın Zatı'nın sırrından bahsetmek şirktir."⁽⁷⁶⁾ Bazı din âlimleri de bu hususta şöyle demişlerdir: "Cenab-ı Hak mahlukâtının gözlerinden ululuk perdesiyle perdelenmiştir. Yerde olan kimseler "Ülker" yıldızının iç yüzünü anlamaktan aciz oldukları gibi, süflî olan yaratılışlarıyla Yüce Allah'ın Zatı'nın künhünü anlamaktan da öyle acizdirler. Gerçek olan da budur. Aslı toprak olan insan nerede? Her şeyin yaratıcısı ve Rabbi olan Allah nerede?"⁽⁷⁷⁾ Böylece bütün din ve hikmet sahipleri, "Cenab-ı Hak'kın kemâl sıfatlarla muttasif olduğu, noksanlık ve zeval bulma durumundan da münezzehtir." hususunda ittifak etmiştir.⁽⁷⁸⁾

Allah'ın Sıfatları hakkındaki ilk ihtilafın dört halife döneminin sonunda Abdullah bin Sebe ve taraftarlarınca gündeme getirildiği bilinmektedir. Çünkü daha sonra Sebeiyye olarak bilinen bu ekolün mensupları teccim ve teşbih görüşünü kabul etmişlerdir. Sonradan gelen bazı aşırı şiiler de bunlara destek verdiler. Ebû Mansur Abdülkaahir el-Bağdad" (v.429/1037) ise; "teşbihin ilk ortaya çıkışı, Rafiz"ler ve gulatın arasında olduğu" açıklamasında bulunmuştur.⁽⁷⁹⁾ Teşbih ve teccim düşüncesini kabul eden diğer bir fırka da, kurucusu Beyân b.Sem'an (v.119/773) olan Beyâniyye'dir. Bunlara göre Allah Tealâ, insan suretinde azalar_ı olan bir nurdur. Her şey fâni, sadece O bakidir diyerek Allah'a uzuvlar isnad etmişlerdir.⁽⁸⁰⁾

Sebeiyye ve Beyaniyye dışında Allah'ın zatı ve sıfatları konusunda teşbih ve teccim iddiasında bulunan diğer bir fırka da Kerramiyye'dir. Muhammed b.Kerram es-Sicistanî (v.256/869) ve taraftarlarına göre; "Allah arşa oturmuş, ona üst taraftan temas

75 Câmîus-Sağır, c.1.s.132

76 Abdullatif Harputî, a.g.e. s.229

77 Abdullatif Harputî, a.g.e. s.229, Harputî,eserinin şerh bölümünde bu din alimlerinden mak-sat,İmam-ı Gazzâlî, İmamü'l Haremeyn, Ebû'l Meâlî gibi alimler olduğunu bildirmiştir.

78 Abdullatif Harputî, a.g.e.s.178

79 el-Bağdâdî, a.g.e., s.26

80 el-Bağdâdî, a.g.e. s.180

etmektedir. O'nun hakkında intikal, değişiklik ve iniş caizdir. Onlardan bir kısmı da Allah arşın bir parçası, diğer bir kısmı ise Allah'ın zatiyle, "Arş"taki boşluğu doldurduğu iddiasında bulunmuşlardır. Kendi içinden on iki fırkaya ayrılmış olan Kerramiyye, elbette Allah'ın zatı ve sıfatları hakkında doğruyu söylemekten uzak kalmıştır.

Yine Şii kelâmcılardan olan Hişam b.Hakem (v.195/810)'in aşırı görüşlerle dolu olarak kurduğu ekol, Hişamîyye olarak zikredilmiştir. Mülhid bir dehri olan Hişam, Zerdüştlük ve Manilik'e hizmet etmiş, İslamiyetin gelişinden sonra ise müslüman olduğunu söyleyerek, teşbih, tecsim ve rafiz"liği savunmuştur. Mu'tezilî bir kelâmcı olan Ebû'l Huzeyl (226/840) ile münakaşa eden Hişam inandığı Mâbûd'u hakkında şunları söylemiştir. "O, sınırlı ve sorumlu olan bir cisimdir. Uzunluğu, genişliği ve derinliği vardır. Mekân yok iken Allah vardı. Sonra O, hareketle mekânı yarattı. Böylece O'nun hareketi ile mekân meydana geldi ve O, onun içinde oldu. O'nun mekânı da arştır."⁽⁸¹⁾ Ebû'l Huzeyl'in, Hişam b. el-Hakem ile Mekke'de Ebû Kubeys dağı yakınlarında karşılaştığı ve ona şöyle bir soru sorduğu nakledilmektedir:

- "Senin mâbûdun mu, yoksa şu dağ mı büyüktür?" O eliyle dağa işaret ederek şu cevabı vermiştir.

- "Doğrusu dağ, Yüce olan Tanrının üzerinde yükselir ve Ebu Kubeys dağı O'ndan daha büyüktür."⁽⁸²⁾

Allah'ın zat ve sıfatları hakkında yapılan diğer bir tartışma ve iddianın taraftariyye Mu'tezile mezhebidir. Mu'tezile mezhebinin ilk kurucularından Vâsıl b. Atâ (v.131/748) sıfatların nefyi üzerinde durmuştur. O, Allah'ın kadîm olan sıfatlarının varlığını kabul etmenin iki kadîmin varlığını kabul anlamını taşıyacağını ve bundan da "taaddüd-i kudemâ"nın meydana geleceğini söylemiştir. Öyle anlaşılıyor ki Allah'ın sıfatları hakkında Mu'tezile ile başlayan bu düşünce, daha sonra ortaya çıkan felsefeden ve filozofların görüşünden de destek almıştır. Örneğin Mu'tezilenin ileri gelen alimlerinden biri olan Ebû'l Huzeyl el-Allaf sıfatlar hakkında yaptığı şu açıklamayı felsefecilerden almıştır: "Allah ilmiyle âlimdir. O'nun

81 Bkz. el-Bağdâdî, a.g.e. s.49; eş-Şehristanî, Millel ve'n Nihal, s.184 v.d.

82 Bkz. el-Bağdâdî, a.g.e. aynı sahifeler.

ilmi zâtıdır; kudretiyle kâdirdir. O'nun kudreti zâtıdır, hayatla hayat sahibidir. O'nun hayatı zâtıdır."⁽⁸³⁾ Mu'tezile mezhebinin Basra ekolüne mensup ve ileri gelen alimlerinden İbrahim b.Seyyar en-Nezzam (v.231/845) ile Amr b.Bahrel- Câhız (v.255/1869)'ın da sıfatlar konusunda farklı açıklamaları vardır. Biz bunların detayına girmeden buraya Mu'tezilenin Allah'ın sıfatları hakkındaki görüşlerinin kısa bir değerlendirmesini almak istiyoruz:

Mu'tezile; sıfatların nefyine meyletmiştir. İlahî zâtın her türlü terkipten uzak, mahlukata benzemekten münezzehe kadîm bir varlık olduğunu isbat edip, her zaman izalesi mümkün olabilen her türlü insanî vasıflardan uzak tutmuşlardır. Zira Allah Tealâ kadîmdir. Bu kıdem hali O'nun zatiyle sınırlıdır. Bu yüzden kadîm olan sıfatların nefyi gerekir. Allah zatiyle bilicidir, zatiyle diridir. Eğer sıfatlar kadîm olması bakımından zatına ortak olsalardı üluhiyyet yönünden de bu sıfatların O'nun ortağı olması gerekirdi ki bu caiz değildir.

Böylece Mu'tezile Allah'ın hayy, âlim, kaadir, semî', basîr, mürîd ve mütekellim gibi sıyga bakımından da sıfat olan müştak kelimelerle vasıflandığını kabul ettiği halde, hayat, ilim gibi masdar şekline çevrilmiş sıfatların ayrıca mevcûd oluşunu ve Allah'ın zâtı ile birlikte bulunuşunu reddetmiştir. Ancak kelâm, irâde ve fiil sıfatları bundan müstesnadır. Onlara göre bu ilahî sıfatlar ayrıca vardılar, fakat hâdis olup ve Allah'ın zâtı ile kaim değildiler.⁽⁸⁴⁾

Bu duruma göre Mu'tezile ve felsefeciler, sıfatların Zât'ın üzerine ziyade kılındığı görüşünü kabul etmemişlerdir. Buna gerekçe olarak da, "taâddüd-i kudema" gibi bir tehlikenin davetçisi olacağını göstermişlerdir. Oysa ki kadîm sıfatların taâddüd-ü muhal değildir. Çünkü sıfat bizzat kadîm değildir. O Zât-ı ilahiyye ile kâim olmak suretiyle kadimdir.⁽⁸⁵⁾

Şia da zât ve sıfat konusunda Mu'tezilenin görüşüne katılarak sıfatların nefyi anlayışını desteklemiştir. İsnâ Aşeriyye'ye göre, sıfatlar zâtı üzerine zâid değildir. İlim, kudret, irade ve hayat gibi sübûtî sıfat-

83 eş-Şehristanî, el-Milel s.49-50

84 eş-Şehristanî, a.g.e. s.43, Ayrıca Bkz. es-Sabûnî; Ahmed.Muhammed b.Ebi Bekr, el-Bidayetü fi usulî'd-Din, (Mâturudiyye Akâidi, Çev.Bekir Topaloğlu), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ank.1978

85 et-Taftâzân, Mes'ud b.Ömer, Sa'duddin, Şerhu'l-makasid, Alemü'l Kutub, Beyrut, 1989, c.4.s.69; M. Vehbi Akâid'i Hayriyye Tercemesi; s.51

lar ise Allah'ın zâtının ayındır. Aksi halde sübûtî sıfatların zât üzerine zâid olduğunu söyleyen kimse, onlara göre, kadîmlerin birden fazla olduğunu söylemiş ve Vâcibu'l Vücûd'un ortakları olduğunu kabul etmiş sayılır.

Şiâ'nın önemli bir kolu olan İsmailiyye ise; Allah'ın sıfatlarını tamamen nefyederek Zât-ı bütün sıfatlardan tecrid etmişlerdir.⁽⁸⁶⁾ Bunlara göre; sıfatların isbatı Allah ile mahlukat arasında ortaklığı gerektirir. Bu yüzden Allah mevcuttur, namevcut değildir, kadirdir, aciz değildir... şeklinde yorum yapmışlardır. Günümüze kadar muhtelif devreler geçiren Şia'nın bu kolu da, Bâtını'ler ile eski Yunan felsefesi ve eski orta doğu dinlerinin etkisinde kaldığı, bu dolayısıyla kendine özgü bazı inanış ve te'villerin etkisinde olduğu görülmüştür.

Allah'ın sıfatları hakkında farklı bir açıklama tarzı getiren asıl görüş Ehl-i Sünnet görüşüdür. Bunlar sıfatların çeşitleri ve Zat ile ilişkisi üzerinde durmuşlardır. Ehl-i Sünnet mensupları denilince selefiyye, Eş'arîyye ve Mâtüridîyye hatıra gelmektedir. Aslında bunların arasında da, esasta olmamakla beraber teferruatta bazı görüş ayrılıkları mevcuttur.

Selefiyye Allah için, ilim, kudret, hayat, irade, işitme, görme, kelâm, celâl, ikram, in'am, izzet ve azamet gibi ezeli sıfatları isbat etmişlerdir. Onlar zâtî sıfatları ile fiilî sıfatlar arasında fark gözetmeyip sıfatlar konusunda tek bir ifade kullanmışlardır. Selefiyye el ve yüz gibi haber" sıfatları da yorum yapmadan kabul etmiştir. Onlar ilmin ve aklın gereği olarak hiç bir şeyin Allah gibi olmadığını ve O'na benzemediğini söylemişlerdir. "Rahman arş'ı istiva etti."⁽⁸⁷⁾ "Yedimle yarattım"⁽⁸⁸⁾ "Rabbin geldi"⁽⁸⁹⁾ gibi ifadelerin yer aldığı ayetler hakkında da; ordaki teşbihî lâfızların manasını bilmiyoruz, te'villerini de bilmekle yükümlü değiliz, demişlerdir.

Eş'arîler ise Allah'ın sıfatlarını Zati ve fiilî olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Zati sıfatlar kadim ve Allah'ın zatında mevcuttur. Eş'arî, Allah'ın yaratıklara benzemesi anlamına gelen teşbihin, nefyini akli delillerle açıkladıktan sonra şu ayeti delil olarak göstermektedir.

86 es-Şehristanî, el-Milel Ve'n-Nihal , s, 193

87 Tâ-hâ 20/5

88 Sâd 38/5

89 Fecr 89/22

"O'nun benzeri yoktur. Hiçbir şey de O'na denk değildir."⁽⁹⁰⁾

Eş'arî Allah'ın zatiyle kaim olan sıfatların isbatı hakkında şunları söylemiştir: Allah ilimle âlim, kudretle kâdir, hayatla diri, irade ile mürid, kelâmı konuşan, semî' ile işiten ve basar ile görendir. Bunlar onun zatiyle kaim ezelfî sıfatlardır. sonradan vücut bulup daha sonra yok olan arazlar cinsinden değildir. Tam tersine bu sıfatlar ezelfî, edebî ve zâtı ile mevcuttur. Bu sıfatlar, hiçbir yönüyle diğer yaratılmış varlıkların sıfatlarına benzemez.

Mâtüridî de sıfatlar hakkında genel olarak Eş'arî'nin görüşüne tabidir. Ancak Mâtüridî sübutî sıfatlara "Tekvini de ilave ederek sekize çıkarır. Diğer yandan fiilî sıfatları da ezelfî olarak kabul eder. Allah'ın sıfatları, sıfat-1 Nefsiyye, Sıfat-1 Selbiyye, Sıfat-1 Subutiyye, Sıfat-1 Haberiyye ve Sıfat-1 Fiiliyye olmak üzere beş çeşittir.

Sonuç olarak ehl-i sünnete göre Allah'ın sıfatları zatın aynı olmadığı gibi gayrı de değildir. Sıfatların kabulü, O'ndan başkasının kudemini gerektirmediği için, kadimlerin çokluğu söz konusu olamaz. O, Zatında bir olduğu gibi sıfatlarında da birdir.⁽⁹¹⁾

b- Büyük Günah : Kelâm ilminde gündeme gelen ilk problemlerden biri de büyük günah (Mürtekib-i Kebîre) meselesidir. Cemel ve Sıffin olaylarından sonra "Bir mü'min, büyük günah işledikten sonra müslüman olarak kalır mı? Yalnız iman yeterli midir? Yoksa amellerle de kendisini göstermesi gerekir mi? Hatadan sonra tövbe etmekle günahlar bağışlanır mı? Büyük veya küçük günah arasında ayırım yapılabilir mi? Günah işleyen de kâfir ve müşrik gibi ebediyyen cehennemde kalacak mıdır?" gibi bazı önemli sorular, insanların zihnini kurcalamaya başlamıştır. Belki de itikadî mezhepler açısından üzerinde en çok tartışılan problemlerden biri de bu olmuştur. Cemel, Sıffin ve Nehrevan savaşlarıyla birinci ve ikinci hakemlik olaylarının sonrasında müslümanlar arasında acı ve hüznü dolu tablolar ortaya çıkmıştı. Kimin haklı, kimin haksız olduğunun tartışılması artık kaçınılmaz bir sonuçu. Fakat olay sadece siyasî boyutu ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda itikadî sahada da ciddi

90 İhlas, 112/4

91 Bkz: ed-Dımışk", Ali b.Ali b. Muhammed b.Eb'i-l İzz, Şerhu'l Akide tü'l-Tahaviyye, müessesidür-Risale Beyrut 1991, c.1.s.99, eş-Şehristanî, a.g.e. aynı sahife; es-Sabûnî, el-Bidaye fi usulî'd-Din, s.73; Ş.Gölcük, S.Toprak, Kelâm s.172 v.d.

tartışmalara sebep olmuştur. Zira tartışmaların ana hedefi; ölme, öldürme ve kan dökmek gibi fiillere sebebiyet verenlerin islam inancı açısından değerlendirilmesini yapmaktı. İşte bu ve benzeri olayların sonucunda "Büyük Günah" kavramı, mütekaddimin dönemi kelâm problemlerinin ilk sırasına oturmuştur.⁽⁹²⁾ Biz itikadî ekoller ile İslam bilginlerinin bu konudaki görüşlerine geçmeden önce büyük günah kavramına bir açıklık getirmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz. Ayrıca sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için Kur'an ve sünnetin konu hakkındaki hükümlerine de işaret etmeye çalışacağız.

Günah, Farsça bir kelimedir. Allah'ın emirlerine aykırı olarak görülen iş ve onun Dinî suçu manasına gelir. Arap dilinde ise, genel olarak "el-Kebîre" şeklinde kullanılmaktadır ki, mutlak haram olup, katî bir nass ile dünya ve ahirette kendisi için ceza öngörülen açık bir "suç" anlamında kullanılmaktadır.⁽⁹³⁾ Arapçada aynı anlamı ifade eden; zenb, ism, ma'siyet, hata, seyyie, kabiha, zelle, fısk, fücûr, cürm ve sağire gibi kelimeler de bulunmaktadır.⁽⁹⁴⁾

İbn Abbas, (v.70/687) bu hususta şöyle demiştir: "içinde Allah'a isyan bulunan herşey "kebîre"dir. Kim ondan bir şey işlerse Allah'a istiğfarda bulunsun çünkü Allah, kaderi yalanlayan, farzı inkar eden ve islamdan geri dönenlerin dışında bu ümmetin hiçbirini edebî olarak azapta bırakmaz."⁽⁹⁵⁾

ez-Zehebî (v.h./748) ise, Allah ve Resulünün kitapta, sünnette ve selef-i salihinin eserlerinde nehyettiği herşeyi kebire olarak kabul etmiştir.⁽⁹⁶⁾

Nitekim Yüce Allah mü'minleri, büyük günahlardan sakınmalarını hatırlatma maksadiyle Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurmuştur:

"Eğer yasaklandığınız büyük günahardan kaçınırsanız, sizin

92. eş-Şehristânî, el-milel ve'n-Nihal,s.114, Prof Muhammed Ebû Zehra, İslamda Fıkhi Mezhepler Tarihi, (Çeviren Doç. A. Şener), Hisar Yayınevi, İst. 1976. s.66; el-Bağdâdî, a.g.e., s.54

93. el-Cürçânî, Kitabü'l-Tarifât. s. 209

94. Şuara, 26/14, Mü'min 40/3, Tekvir 81/19; Üsm, Bakara, 2/181,219 Maide, 5/8,9 Hucurat, 49/7 Yine diğer kavramlar için bkz. M.F. Abdülbaki, Mu'cemü'l müfehres, ilgili maddeler

95. er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, et-Tefsirü'l Kebir, Darü'l Kütübü'l İlmîyye, Beyrut, 1990, c.10.s.60.

96. Şemsüddin ez-Zehebî, Kitabü'l Kebair, Darü'l Kitabü'l Arabî, Beyrut, 1980.s.9

küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız."(97)

"Onlar büyük günahlardan ve hayasızlıktan kaçınırlar, kızdıkları zaman da kusurları bağışlarlar."(98)

"Ufak tefek kusurları dışında büyük günahlardan ve edepsizlikten kaçınanlara gelince, bil ki Rabbin, affı bol olandır."(99)

Hız Peygamber (a.s)'in hadislerinde de büyük günah olarak ifade edilen bazı eylemler şöyle sıralanmıştır:

- 1- Allah'a şirk koşmak.
- 2- Haksız yere adam öldürmek.
- 3- Sihir yapmak.
- 4- Yetim malını yemek.
- 5- Faiz yemek.
- 6- Savaş meydanından kaçmak.
- 7- Üffetli ve temiz bir kadına iftira atmak.
- 8- Anne- babaya asi olmak.
- 9- Yalan yere şahitlik yapmak.(100)

Bazı hadis metinlerinde ise, bu sayı on ikiye kadar çıkmaktadır. Biz sadece örnek olması bakımından bunları hatırlatmayı yeterli gördük. Şimdi de itikadî mezheplerin büyük günah problemi hakkındaki görüş ve yorumlarına yer vererek konuyu biraz daha irdelemek istiyoruz.

a- Mu'tezile : Kelâm ilminin doğmasına, gelişmesine ve sistemleşmesine önemli katkısı olan ekollerin başında Mu'tezile gelmektedir. Onun da ilk olarak isminin duyulmasının temelinde büyük günah meselesi bulunmaktadır. Şöyle ki: Adamın biri tabiinden Hasan Basri (v.110/728)'nin bulunduğu meclise gelerek, büyük günah işleyen mü'minin durumunu sordu: O henüz soruya cevap vermenin

97 Nisa, 4/31

98 Şura, 42/37

99 Necm, 53/32

100 Sahih-i Müslim, İman, 38

hazırlığını yaparken, o güne kadar rahlesinde ders alan talebesi Vasil b. Atâ (v.131/748) öne atılarak şöyle dedi: "Bu duruma düşen bir kimse, ne mü'mindir, ne de kâfirdir. O, küfür ile iman arasında kalan bir mertebededir. Buna "el menziletü beyne'l menziletayn" denilmiştir ki Mu'tezilenin beş temel ilkelerinden birini teşkil etmektedir. Vasil b. Atâ bu olaydan hemen sonra hocasının meclisini terk ederek bir başka tarafta Mu'tezilenin ilk görüşlerini anlatmaya başladı. O itikadî konularda "nassı" kabul etmekle beraber akla da önem vermiştir. İkisinin arasında çelişki olduğu hallerde nakli te'vil ederek çıkış yolu aramıştır. Akâid konularının bu şekilde açıklanmasına "Kelâm Metodu" denilmiştir.

Şehristanî'nin de açıkladığı gibi Mu'tezile büyük günah hakkındaki görüşünü şöyle netleştirmek istemiştir: "Mü'min, taat ve tövbe üzere vefat ettiği takdirde sevap ve mükafat göreceği hususunda ittifak vardır. Şayet büyük günah işler ve tövbe etmeden vefat ederse ebedî olarak cehennemde kalır. Ancak onun azabı kâfirlerin azabından biraz daha hafif olur. Çünkü kulun maslahatının gözetilmesi, Allah'ın hikmetinin ve lütfunun gereğidir. Fakat maslahat ve lütfun vücubu hakkında ihtilafa düşmüşlerdir."⁽¹⁰¹⁾ Mu'tezile ameli imandan bir cüz kabul ettiği için sadece imanın varlığını yeterli görmemiştir. Amelde kusur edenler aynı zamanda fasıktır. Fısk ve fücra dalarak vaktini kötü işlerle geçiren kimselerin arkasında namaz kılmak bile caiz değildir.

b- Haricîler: Siffin savaşı ve özellikle hakemlik olayından sonra, daha önce biat ettikleri Hz.Ali (r.a)'ye karşı ânî bir dönüş yaparak işi isyana kadar götüren bir gurup ortaya çıkmıştır. Mevcut idareye karşı cihad açan bu hareketin öncülerine Haricîler denilmiştir. İran ve Irak'taki aşiretlere bağlı taraftarlarının da katılımıyla zaman zaman sayıları on iki bini bulan Haricîler, tahkim olayını bahane edip "Hüküm ancak Allah'a aittir" diyerek uzlaşmaz bir tutum sergilemişlerdir. Hz.Ali'nin hakemi kabul etmekle adaletten ayrıldığını, bu nedenle onun azlinin, hatta katlinin vacip olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kendilerine muhalefet eden herkes büyük günah işlemiştir. Büyük günah işleyenler de kâfir olur. Yine Haricîlere göre zalim sultana karşı susmak da küfürdür. En aşırı Haricî fırkası, Nafi

b.Ezrâk (v.65/684)'ın reisliğini yaptığı "Ezârîka"; Ehl-i Sünnete en yakın olanı ise "Übaziyye" koludur. Kendi aralarında 22 ekole ayrılan Haricîler; Hz.Osman, Hz.Ali, Sıffin ve Cemel muharebesine katılanlar ile hakem olayına rıza gösterenleri ve büyük günah işleyenleri tekfir etme ve zâlim imama karşı ayaklanmanın gerekliliği hususunda birleşmişlerdir.

Haricîlerin itikadî olmaktan çok idarî ve siyasî düşünceden kaynaklanan diğer görüşlerini ise şöyle sıralamak mümkündür:

1- Hz.Ebû Bekir ile Hz.Ömer (r.a)'i meşru halife kabul etmişlerdir. Fakat Hz.Osman (r.a), hilafetin sonuna doğru adalet ve doğruluktan ayrıldığından katledilmeyi hakketmiştir. Hz.Ali (r.a) ise Allah'tan başkasının hakemliğine razı olduğu için büyük günah işlemiştir. Hz.Ali (r.a)'nin karşısında yer alan Muaviye ve hakemlik yapan Amr b.As (v.43/663) ile Ebû Musa el- Eş'arî (v.44/664) bu olaylarda eşit derecede günaha girmişlerdir.

2- Haricîlere göre "günah", küfür anlamına da gelir. Büyük günah işleyen eğer tövbe edip vazgeçmezse kâfir olur. Bu değerlendirmeye göre Sahabe-i kiram ve onları izleyen diğer müslümanlar da küfre düşmüşlerdir.

3- Hilafet başka bir yolla değil, ancak seçimle gerçekleşebilir.

4- Halifenin Kureyşten seçilme şartı yoktur. müslümanların seçtiği salih habesli bir zat bile kendilerine halife olabilir.

5- Halifeye; doğruluk ve adalet üzere kaldığı müddetçe itaat etmek vacibdir. Şayet "Hakk"tan saparsa onu öldürmek veya azletmek gerekir. Bu mümkün olmazsa onunla savaşmak vacib olur.

6- Haricîler islam kanunu olarak sadece Kur'an-ı kabul ederler. Sünnet ve icma konusunda yolları diğer müslümanlardan ayrılır.⁽¹⁰²⁾

İbn Teymiyye (v.728/1328) Haricîlerin tutum ve davranışlarını şöyle açıklamıştır: "Haricîlere göre insanlar ya mü'mindir, veya kâfirdir. Tüm farzları işleyen ve haramların tümünü terkeden mü'mindir. Bunları yapmayan kişi kâfirdir ve cehennemde ebedî kalıcıdır. Sonra onlar aynı şekilde kendi görüşlerine karşı çıkanları da kâfir saymışlardır..."⁽¹⁰³⁾

102 N. Abdurrazzak Samarraî, Geçmişte ve Günümüzde Tekfir meselesi, (Çev: Orhan Aktepe) Vahdet, İst. 1990.s.33.v.d.

103 Samarraî, a.g.e. s.35

c- Şia : Şiîer, bir çok akâid konularında olduğu gibi büyük günah hususunda da Haricîlere yakın bir görüş benimseyerek tövbesiz ölen kimsenin cehennemde ebedî kalacağını söylemişlerdir.⁽¹⁰⁴⁾ Bu nedenle Şia'nın ilk doğuşunun temel espirisinde siyasî maksat olduğu söylenebilir. Ancak anlaşmazlıkların başlangıcında meydana gelen öldürme ve kan dökme olayları, daha sonra Emevîler ve Abbasîler dönemlerinde de devam edip gitti. Bu anlaşmazlıklar tabii olarak "fikir ve inanç" alanına kaydı. Karşılıklı fikrî mücadeleler yoğunlaştı. Her tartışma ve münakaşadan sonra, yani itikadî, siyasî, felsefî ve idarî problemler gündeme geldi. Bu hareket, Şia'nın içinde, yeni fırkaların doğması ya da mevcut fırkaların daha küçük parçalara bölünmesine sebep olmuştur. Mu'tedil şiiilere göre, Hz.Ali "yaratılmışların en üstünü"dür. Onunla savaşılan ve ona buğzeden Allah'ın düşmanıdır, ebediyyen cehennemde kalacaktır. Ahirette de kâfir ve münafıklarla birlikte haşrolunacaktır.

Şia mezhebi hilafet yerine "İmamet" kavramı üzerinde durarak, bu göreve gelecek kişinin seçim ve istişare ile değil bizzat peygamber tarafından tayin edilmesi gerektiğine inanmıştır. Çünkü imamın masum olması gerekir. Büyük ya da küçük günah işlemekten kendini koruması ve günahsız olması şarttır. İmanın hata yapması asla caiz değildir. Zira "İmam"dan kaynaklanan her söz veya fiil haklıdır. Bu söz ve fiillere "Dinî nass" olarak bağlı kalma zorunluluğu vardır.⁽¹⁰⁵⁾

d- Cebriyye : Bu fırkaya göre kullar hakkındaki hüküm sadece Allah'a aittir. O dilerse ebediyyen ibadet edenleri cezalandırır. Yine O dilerse asileri ve kâfirleri cennete koyar. Çünkü onlara göre inananların kendi fiillerinde hiçbir rolleri yoktur. Dolayısıyla mükâfat ve ceza hususunda da başka bir sonuç beklememişlerdir.⁽¹⁰⁶⁾

e- Mürcie : Kelime olarak geri bırakma ve geciktirme anlamına gelmektedir. Mürcie büyük günah işleyenlerin durumunu Allah'a bırakmak istemiştir. Haricîlerin aşırı gitmelerine karşılık tam bir tarafsızlığa meyleden bu ekole göre; iman, sadece Allah'ı ve Resulünü kabul etmek demektir. Amel, iman için zaruri değildir. Bir kimse farzları terkederse ve büyük günah işlerse yine mü'min olarak kalır. Kurtuluşun çaresi yalnız İman etmektir. İman varken ma'siyet zarar

104 Bkz. eş-Şehristanî, el-Mîlel ve'n Nihal, s.139

105 eş-Şehristanî, a.g.e. s.139

106 Pezdevî, Ehl-i Sünnet Akâid, (Çev: Ş.Gölcük) s.188

vermez. Kişinin mağfirete ermesi için, şirkten kaçınması ve tevhid akidesi üzerine ölmesi yeterlidir. Bu durumda, Allah'a şirk koşmak hariç diğer bütün günahların affolunmaması için bir sebep yoktur. Büyük ve küçük günah işleyenler tövbe etmeden vefat etseler bile ateşe atılmazlar. Zalimlerin hakkı alındıktan sonra cennete girer.⁽¹⁰⁷⁾

f- Ehl-i Sünnet: Ehl-i Sünnet mensuplarına göre büyük günah işleyen kimse imandan çıkmaz ve küfre de düşmez. Bu hususta şu ayetleri delil olarak göstermişlerdir:

"Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı..."⁽¹⁰⁸⁾

"Ey iman edenler! Samimi bir tevbe ile Allah'a dönün. Umulur ki Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter."⁽¹⁰⁹⁾

"Eğer mü'minlerden iki gurup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin..."⁽¹¹⁰⁾

Ehl-i Sünnete göre tövbe kapısı her zaman açıktır. Şartlarına uygun olarak tövbe edildiği takdirde daima bağışlanma ümidi vardır. Hz. Ali bir tövbenin kabulü için şu altı şartı ileri sürmüştür:

- 1- Geçmiş günahlara pişmanlık duymak.
- 2- İhmal ettiği farzları ve diğer dini emirleri iade etmek.
- 3- Zulmü, kötülüğü ve her çeşit haksızlığı reddetmek.
- 4- Varsa hasımlariyle helallaşmak, gerekiyorsa kul hakkını ödemek.
- 5- Bir daha o hataya dönmek üzere iradesine ve azmine hakim olmak.
- 6- Daha önce nefesine tattırdığı ma'siyeti Allah'a taatle eritmek ve itaatini hakkını vermektir.

İşte bu şartlarla yapılan bir tövbeden sonra günahın örtülmesi

107 Samarrai, Geçmişte ve Günümüzde Tekfir meselesi.s.42: eş-Şehrîstânî, el Mîlel ve'n-Nihal s.139.

108 Bakara, 2/178

109 Tahrim, 66/8

110 Hucurat, 49/9

ümit edilebilir. Ancak bu, hiç günah işlenmemiş gibi ilm-i ilâhiden silinecek ya da masum bir insan ile eşit olacak gibi bir taahüt şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü hata mademki yapılmıştır, onun ilm-i ilâhiden silinmesine veya gizlenmesine imkan ve ihtimal yoktur. Ancak bu hata, tevbe-i nasuh, hasenât ve keffaret ile örtülür, bağışlanır, cezası aff olunur.⁽¹¹¹⁾

Evet, Ehl-i sünnet akîdesine göre kebire sahibi mü'mindir, kâfir değildir. Çünkü iman tasdikten ibarettir. Amel imandan bir cüz değildir. Fakat işlenen günahı helal saymamak, onu hafife ve alaya almamak şarttır. Yoksa helâlî haram, haramı da helâl kabul etmek küfre götürür. Bu nedenle günahta inkâr, ısrar ve istihfaf (hafife alma) olmamalıdır. Zira günahın üzerinde ısrar edilmesi halinde büyür, tövbe ve istiğfar edilmesi halinde ise küçülür veya tamamen silinir.

es-Sabûnî(v.580/1184)'ye göre her ma'siyet, daha büyük günaha nisbet edildiği takdirde küçük, dûnunda (gerisinde) bulunan günaha nisbet edildiğinde ise büyüktür. Mutlak kebire ise küfürdür. Çünkü ondan daha büyük günah yoktur. Diğer günahlar ona nisbetle küçük sayılırlar.⁽¹¹²⁾

Eş'arî, küfür ile şirkin de affedilmesinin aklen câiz olduğunu söylemiştir. Yine ona göre mü'minlerin cehenneme, kâfirlerin de cennete konulup ebedî bırakılmaları aklen mümkündür. Hatta bu abes de sayılmaz. Şu kadar var ki nass, bunun vuku' bulmayacağını haber vermiştir.⁽¹¹³⁾ Fakat İmam Mâtürîdî bunu aklen caiz görmemiştir. Çünkü hikmet, iyilik yapan ile kötülük işleyen kimseyi birbirinden farklı muamelelere tâbi tutmayı gerektirir.⁽¹¹⁴⁾ Zira Cenab-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "İyiliğin karşılığı iyilikten başka bir şey midir?"⁽¹¹⁵⁾ "Yoksa kötülük işleyenler kendilerini, inanıp iyi ameller işleyen kimseler ile bir mi tutacağımızı sandılar? Ne kötü hüküm veriyorlar!"⁽¹¹⁶⁾

Bu konuyu et- Taftazanî'nin büyük günah hakkındaki şu görüşüne yer vererek tamamlayalım: "Ümmet küçük günahın

111 Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Yayınları, ist. c.7.s.5127-5129

112 es- Sabûnî, a.g.e.s.172

113 es- Sabûnî, a.g.e.s.171

114 es- Sabûnî, a.g.e.s.171

115 Rahman,55/60

116 Câsiye 45/21

affedileceği konusunda ittifak etmiştir. Büyük günahın bağışlanması ise ancak tövbeden sonra olabilir. Fakat küfre ve şirke gelince bunun bağışlanması söz konusu değildir."⁽¹¹⁷⁾

c-Rü'yetullah : Dünyada ve ahirette Allah'ın rü'yeti konusunda itikadî mezhepler arasında görüş ayrılığı olmuştur. Mü'minler O'nun cennette, cihet ve mekândan münezzehtir olarak görülebileceğine cevaz verirken; Kerramiyye ve Müşebbihe başta olmak üzere diğer bir çok itikadî fırkalar bu hususa karşı çıkmışlardır.⁽¹¹⁸⁾ Bu fırkaların "Rü'yet" ile ilgili ihtilaflarının temelinde; Allah'ın Zat ve Sıfatları hakkındaki anlayışlarıyla, konu ile ilgili ayet ve hadislerin farklı yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Söz konusu fırkaların Allah'ın zat ve sıfatları hakkındaki açıklamalarına daha önce yer verilmiştir. O nedenle aynı konuyu tekrar etmeksizin sadece rü'yet hakkındaki tartışma zeminini oluşturan ayet ve hadislerin açıklamalarına yer vermeyi tercih ettik. Söz konusu ayetlerden birinin meâli şöyledir:

"Musa tayin ettiğimiz vakitte (Tur'a) gelip de Rabbi onunla konuşunca "Rabbim! bana (kendini) göster, seni göreyim!" dedi. (Rabbi): "sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin!" buyurdu..."⁽¹¹⁹⁾

Bu ayette Allah'ın Hz. Musa'ya hitabettiği anlatılmaktadır. Hanbelîler ve Haşevîler, Allah'ın konuşmasının, ezeli nitelik taşıyan harf ve seslerle olduğunu söylemişlerdir. Ehl-i sünnetin çoğunluğunun inancına göre ise Allah'ın konuşması harf ve seslerle değildir. Allah'ın cisim olmaktan münezzehtir Zâtını görmek nasıl mümkün ise, harfsiz ve sessiz olan konuşmasını da öylece işitmek mümkündür.

Eş'arîler de Hz. Mûsa (a.s) ın Allah'ın hakikî ve ezeli sıfatına raci tekellümünü duyduğunu kabul ettikten sonra şöyle demişlerdir: "Cisim ve a'raz olmaktan münezzehtir olan Allah'ın Zâtını görmeğe mani bir hal olmadığı gibi, harf ve sesteki soyutlanmış kelâmını duymak da uzak bir ihtimal değildir."⁽¹²⁰⁾

İmam-ı Mâtürîdî ise, bu hususuta şöyle demiştir. " Mûsa, ağaç ile ortaya çıkan kesik kesik harflere ait sesleri ve bu seslerin yan yana

117 "et-Teftazân", c.5.s.148

118 "et-Taftazân", Şerhu'l Makasid c.4.s. 181

119 A'raf, 7/143

120 er-Râzî, et-Tefsiru'l Kebir, c.14, s.186

gelmesinden oluşan bileşik harfleri, yani Mûsa, Allah'ın kelâmının aslını değil, görüntüsünü duydu. Fakat onun harfsiz ve sessiz olan ezelf konuşmasını işitmedi."¹²¹⁾

Ehl-i Sünnet bu ayetin tefsiri sonucunda Allah'ı görmenin mümkün olabileceği kanaatine de varmıştır. Şayet Rü'yet mümkün olmasaydı, Mûsa, O'nu görme isteğinde bulunmazdı. Çünkü Allah'ın görülemeyeceğini bilir ve muhal olanı istemezdi. Kaldı ki Allah, bu ayette görmeyi tamamen kaldırmıyor, şarta bağlıyor. Görünmesi karşısında dağ yerinde durursa, Mûsanın O'nu görebileceğini söylüyor. Hâdisenin mümkün olan bir şarta bağlanması onun da imkan dahilinde olduğunu gösterir. Nitekim söz konusu olan ayette Allah, kendisinin dağa tecelli ettiğini haber vermiştir. İmam-ı Mâtürîdî tecelli kavramı hakkında şunları söylemiştir: "Tecelli zuhûrdan ibarettir. Allah'ın zuhûrundan başkasının zuhûru mânâsı anlaşılmalıdır. Onun dağa tecelli etmesinin mâhiyeti Hz.Mûsâ'nın Rabbini görebilmesi için o dağda hayat ve rü'yet yaratmasıdır. Yoksa Zât-ı Bâri perde arkasında gizlenmiş bulunuyordu da sonra ortaya çıktı, demek değildir."¹²²⁾

Şu ayetler de Allah'ın cennette görülebileceğini te'yd etmektedir. "Yüzler vardır ki, o gün ışıltı parıldayacaktır. Rablerine bakacaklardır.O'nu göreceklerdir."¹²³⁾ Bu ayet mü'minlerin, kıyamet günü cennette iken Rablerini göreceklerini göstermektedir. Nitekim Arap dil bilginleri de "nazar" kökünün, "ilâ" edâtı ile meful aldığı takdirde, gözle görme mânâsına geldiği hususunda ittifak etmişlerdir.

Şu ayet meâlinin de Allah'ın rü'yetine işaret ettiği söylenilmektedir: "...Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, iyi iş yapsın ve Rabbına ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın."¹²⁴⁾ Ayetin metninde geçen "ilkaa = mülâki oluşun" rü'yet mânâsına geldiği rivayet edilmiştir.

Buharî ve müslîm'in rivayet ettiği hadislerin bir kısmında da rü'yet, rü'yete teşbih edilerek Allah'ın görülebileceğine dikkat çekilmiştir. Nitekim şu hadis metninin bir bölümünden anlaşıldığı gibi Resulullah (a.s) ayın on dördüne rastlayan bir gecede aya bakarak

121 er- Râzî a.g.e. aynı sahife

122 er-Râzî, a.g.e. s. 186 v.d; es-Sabunî, Mâtürîdiyye Akâidi, (Çev. B. Topaloğlu), s.97-98

123 Kiyame, 75/22-23

124 Kehf, 18/110

şöyle buyurmuştur. "Şu ayı nasıl rü'yetinden hiç biriniz mahrûm olmaksızın (Birbirinize gösterebilmek için sıkışıp üst üste yığılmaya ihtiyaç kalmaksızın zahmetsizce) görüyorsanız, Rabbinizi de öylece göreceksiniz..."⁽¹²⁵⁾

Başta muhacirîn ve ensarın büyükleri olmak üzere, Hz. Ebû Bekr, Ali, Muaz b. Cebel, İbn-i Mes'ud, Ebû Mûsâ el Eş'arî, İbn Abbas, İbn Ömer, Huzeyfe, Ebû Ümâme Cabir b. Abdullah gibi yirmi kadar sahabinin rivayet ettiği bu tür hadisler mânen mütevatir derecesine ulaşmıştır. Buna göre mü'minler, kıyamet gününde Allah'ı perde gibi herhangi bir engel olmaksızın rü'yete ve müşahedeye muvaffak olacaklardır.

Ebû Hureyre (r.a)'nin rivayet ettiği şu hadiste ise, Resullah ile ashab arasında rü'yetle ilgili şu açıklamaya şahit olmaktadır: Bir kere Hz. Peygamber (a.s.)'e bazı kimseler gelerek "Yâ Resûlallâh, kıyamet gününde biz Rabbinizi görecekmiz?" diye sordular ve karşılığında şu cevabı aldılar:

- Ayın on dördüncü gecesi rü'yete mâni hiçbir bulut yokken kameri görmek hususunda şüphe eder misiniz? Hayır dediler.

- Peki rü'yete mâni hiçbir bulut yokken güneşi görebileceğinizde şüphe ve ihtilaf eder misiniz? Yine hayır diye cevap verilince bunun üzerine Resulullah şöyle buyurdu: "İşte siz O'nu böyle açık göreceksiniz."⁽¹²⁶⁾

Bu ve benzeri hadislerden de anlaşıldığına göre, bu iki küreden, yani ay ve güneşten herhangi birinin ziyâmı, meşakkatsiz ve tam bir açıklıkla görebildiğimiz gibi mü'minler de kıyamet gününde birbirlerine meşakkat ve zahmet vermeden açıkça O'nun rü'yetine mazhar olacaklardır.⁽¹²⁷⁾

Ancak isra ve mirac hakkında rivayet edilen hadislerle bakıldığında Resulullah'ın bu mucize esnasında Allah'ı görüp görmediği konusunda ihtilaf meydana gelmiştir. Hz. Aişe, Abdullah ibn Mes'ud ve Ebû Hureyre gibi Ashab'tan bir kısmı rü'yetin mümkün olmadığını iddia etmişlerdir. Hz. Aişe'ye, "Hz. Muhammed (a.s)

125 Buhârî, *Mevakitü's-Salat*, s.14

126 Buhârî, *et-Tefsiru Suretü'n-Nisa*,8; bkz. *Sahih-i Buhârî Terid-i Sarih Tercemesi* c.1, s.497

127 *Sahih-i Buhârî muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*, c.2,s.494; c.1.s.6; c.11.s.83

Rabbini gördü mü?" diye sorulmuş; O da şu cevabı vermiştir:

- "Her kim, Muhammed Rabbini gördü derse yalan söylemiştir!" Ayrıca şu ayeti de okuyarak görüşünü teyid etmiştir: "Gözler O'nu göremez; halbuki O, gözleri görür, O, eşyayı pek iyi bilen, her şeyden haberdar olandır."¹²⁸⁾

Mu'tezile, Haricîler, Zeydiler ve Mürcie Allah'ın rü'yetini caiz görmemişlerdir. Onlara göre mahlukattan hiçbir şey O'nu göremez. Zira aklen muhaldir. Onlar iddialarını haklı çıkarmak için yine, "Gözler O'nu göremez halbuki o, gözleri görür."¹²⁹⁾ ayetini delil göstermişlerdir.

Hubbiye, Kerramiyye ve Mücessime ise Allah'ın rü'yeti hakkında şu görüşü benimsemişlerdir: "Allah diğer yaratıkların görüldüğü gibi görülür."⁽¹³⁰⁾ Hatta Mücessime rü'yetin dünyada da caiz olduğunu ısrarla vurgulamıştır.

İbn Hazm ise rü'yet hakkında şunları söylemektedir: "Mürcie, Mu'tezileden Dırar b. Amr ve Ehl-i Sünnetin çoğunluğuna göre, Allah Teâlâ ahirette görülür. Fakat dünyada gerçek anlamda görülemez. Bazılarına göre Cenab-ı Hak ahirette mevcut kuvvetten farklı bir kuvvet, farklı bir göz, hatta Allah tarafından verilmiş özel bir kuvvet ve kabiliyetle görülecektir. Bir kısım bilginler ise bunu altıncı duyu organı şeklinde tarif etmişlerdir. Biz biliyoruz ki Allah gözlere müşâhade, yani görme özelliğini vermiştir. Ancak Allah'ın idraki mümkün değildir. Çünkü sözlükte idrak, bakmak ve görmek konusunda fazlalık ve kuşatma anlamındadır. Allah'ı dünyada ve ahirette idrak mümkün değildir. Bu bakımdan Cenab-ı Hak idrak ile görme farkını tesbit etmiştir."⁽¹³¹⁾ Bu hususta şöyle buyurulmuştur: "Yüzler vardır ki O gün ıslıl ıslıl parılayacaktır."⁽¹³²⁾ Böylece idrakın görmekten başka bir şey olduğu açıklanmıştır.

Allah'ın görülmesini kabul etmeyenler şu hususları ileri sürmüşlerdir: Bir şeyin bir kısmı veya tümü görülür, üçüncü bir ihtimalin imkânı yoktur. Allah hakkında ise bunlar muhaldir. Zira

128 En'am,6/103; bkz. Sahih-i Buhâri Tecrid-i Sarih Terc.c.10.s.76

129 En'am,6/102; a.g.e., c.11, s.84-85

130 Pezdevi, Ehl-i Sünnet Akâidi (Cev. Ş.Gölcük) s.111

131 İbn. Hazm, Kitâb'ül Fasl, c.3.s.2-3

132 Kıyâmet, 75/22

kısmen yada tüm olarak görülmesi mümkün değildir. Kaldı ki rü'yet, gören ile görülen arasında belli bir mesafede mümkün olur. Görülen şeye gelince o da altı cihetten birisinde bulunmak durumundadır. Oysa Allah hakkında cihet tasavvur etmek imkânsız bir şeydir. O halde O'nun görülmesi caiz değildir.⁽¹³³⁾ Mu'tezile ve taraftarlarının bu kanaati dünyadaki eşyayı görüş şartlarımızın rü'yetullah'a kıyâs ve tatbikinden neş'et etmiştir. Bu ise gâibi şâhide, bâkîyi fânîye ve Vâcibü'l Vücûd'u rü'yeti, hâdisâtı rü'yete kıyas ve tatbîk anlamı taşıyor ki, bu bâtıldır.⁽¹³⁴⁾

Allah'ın rü'yeti konusunda yapılan tartışmalar sadece kelâm kitaplarıyla sınırlı kalmamış, tefsir ve hadise ait olanlar başta olmak üzere, bir çok kaynaktan buna yer ayrılmıştır. Bu cümleden olarak Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih mütercimi merhum Kâmil Miras'ın konuyla ilgili şu özet ve veciz değerlendirmesini de buraya almakta yarar görmekteyiz: "Ahiret'te Allah'u Teâlâ'nın muvahhid kullarına görünmesi, onların da Cenab-ı Hak-ı görmeleri itikadî bir hakikat olmakla beraber, dünyada görünmesi ve görülme keyfiyeti ve bunun imkanı veya imtinayı, vukuu veya adem-i vukûu da incelenmiştir. Gerek sadr-ı islamdaki ulemânın, gerek sonra yetişen mütekellim"nin Cumhurunun mezhebi, dünyâda da rü'yetu'llah'ın mümkün olduğu, fakat vâki olmadığı sûretindedir. İmam Ebü'l Hasan Eş'arî'den ise vukûuna ve adem-i vukûuna dâir müsbet ve menfî iki ictihâdı rivâyet olunmuştur. Şu da bilinsin ki, dünyadaki rü'yet yalnız Allah'ın kendi hass kullarıyla Allah'tan başka bir takım mahlukata kulluk edenlerin aralarını fark ve temyiz için vâki olan ilâhî bir tecellidir. Cennet'teki rü'yet, sevab ve kerâmet olarak rü'yettir; bundan başkadır.⁽¹³⁵⁾ Konyalı Mehmet Vehbi Efendi ise, rü'yet hususunda şunları söylemiştir: "Kulların gözleriyle Allah'ı görmeleri aklen caizdir. Çünkü rü'yete illet teşkil eden şey var olmaktır. Vücud, sair mevcudatı görmekte illet olunca Yüce yaratıcının varlığının da görülmesine sebep olur."⁽¹³⁶⁾

133 'Pezdev', Ehl-i Sünnet Akâidi (Çev. Ş.Gölcük). s. 111

134 Sahih-i Buhârî Tecrid-i Sarih Tercemesi, c. 11, s.84-85

135 Sahih-i Buhârî Tecrid-i Sarih Terc. C. II. S. 84-85.

136 Mehmet Vehbi Efendi, Akâid-i Hayriyye Tercümesi, s.60.v.d

d-Kulun Fiili : Mütেকaddimin dönemi kelâmcıları arasında tartışmaya sebep olan önemli konulardan biri de kulun fiili, iradesi, gücü ve bunlara ilişkin görüşleridir. Zira kulun sorumluluk sınırının belirlenmesi için bu kavramlar karşısındaki yetkisi ve rolünün ne olduğu bilinmesi gerekir. Bu nedenle konunun detayına girmeden önce "fiilimsi tanımına ve ilgili delillere yer vermekte yarar vardır.

Fiil; bir şeyin başka bir şeyde müessir olmasıdır.⁽¹³⁷⁾ Buna göre fiilin bir menşei, bir de yansıdığı varlığa göre etkisi olmalıdır. Bu sonuca ulaşılması için de kudrete ihtiyacı vardır. O halde fiilin bir yaratılışı, bir tercihi, bir de bu tercihe göre ortaya çıkan neticenin üzerinde durulması gerekir. Ehl-i sünnete göre kulun fiili, Allah'ın kudreti sayesinde vuku' bulmaktadır. İçinde yaşadığımız âlemin ulvî, süflî, cevher, a'raz, büyük, küçük her parçasının, hatta her zerresinin yaratıcısı Allah'dır. O'ndan başka âleme müessir olan bir varlık yoktur. Nitekim şu ayetlerin hükmü de bunu teyid etmiştir: "İşte Rabbiniz Allah O'dur. O'ndan başka tanrı yoktur. O, her şeyin yaratıcısıdır."⁽¹³⁸⁾ "...Deki: Allah her şeyi yaratandır ve O, birdir. karşı durulmaz güç sahibidir."⁽¹³⁹⁾ "Sizi ve yapmakta olduklarınızı Allah yarattı."⁽¹⁴⁰⁾

1- Selefe göre kulun fiili : Kulların fiilleri hayır olsun şer olsun, Allah tarafından yaratılmıştır. İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe (v.150/767) bu hususta şöyle demiştir: "Kulların hareket ve sükûn olarak ne fiili varsa hepsi de gerçekte onların "kesb"leridir. Yaratıcısı ise Allah'dır. Bu fiillerin hepsi Allah'ın meşietî, ilmi, kazası ve kaderiyle meydana gelir."⁽¹⁴¹⁾

İmam Buhârî (v.256/870) de kulların fiilleri hakkında Cehmiyye'yi red için yazdığı bir eserde, kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını açıklamıştır.⁽¹⁴²⁾

Selefin görüşüne göre İstîtâ'at, ne işten önce ne sonradır, iş ile beraber meydana gelmektedir. Zira iş, güçten önce olsa, kulun ihtiyaç duyduğu zamanda Allah'a ihtiyacı bulunmaması gerekir. Bu durum ise

137 S.Ş. Cürcânî, Kitâbü't-Ta'rifat, s.191

138 En'am, 6/102

139 Ra'd, 13/16

140 Saffat, 37/96

141 M. Saim Yeprem, İrâde Hürriyeti ve İmâm Matürîdi, Mârmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları İst. 1981. s. 163

142. M.Saim Yeprem, a.g.e. s.164

şu ayetin anlamına uygun düşmemektedir.: "Allah Zengindir. sizler ise muhtaçsınız."⁽¹⁴³⁾ Eğer bu güç, işten sonra meydana gelirse, olmayacak şeylerden olur. Çünkü gücün işten sonra meydana gelmesi bir işin güç harcanmadan meydana gelmesi demektir. Bu ise işin tabiatına aykırıdır.⁽¹⁴⁴⁾

İmam-ı A'zam'a göre kulun kendi fiili için yeterli kudreti, gücü, "İstitâ'a"sı vardır. Bu istitâ'at kulun hem ma'siyet ve hem de taata imkan veren bir güçtür. Bu gücü Allah kulda yaratır ama ma'siyette değil de taatte kullanmasını emreder. İşte kul bu gücünü taat veya ma'siyet cihetlerinden hangisine sarfettiyse bu sarfından dolayı sorumlu tutulur.⁽¹⁴⁵⁾

2- Mu'tezile: İtikadî mezheplerden kulun fiili üzerinde en çok duran, Mu'tezile ekoludur. Mu'tezileye göre hür bir iradeye sahip olan insanın, kendi fiilini kendisinin meydana getirmesi gerekir. İnsanın kendi kudretiyle kullandığı bu ihtiyarî fiilin meydana gelmesinde Allah'ın kudretinin etkisi yoktur.

Kul, hayır olsun şer olsun, kendi fiillerini yaratmaya muktedirdir ve işlediği bu fiillerin ceza ve mükafatını ahirette aynen görecektir. Zira Allah adildir. Şayet Allah şerri ve zulmü yaratmış olsaydı zalim olması gerekirdi. Tıpkı adaleti yaratmak suretiyle âdil olarak vasıflandırıldığı gibi.⁽¹⁴⁶⁾

Mu'tezile mezhebinin beş temel prensibinden biri de "adl"dır. Bu temel ilke; Zulmün Allah'tan geldiğini iddia eden bir kısım şiiiler ile insana hiçbir hürriyet tanımayan Cehm b. Safvan (128/745) ve taraftarlarının oluşturduğu Cebriyye mezhebine karşı açtığı mücadele sonu ortaya çıkmıştır. Mu'tezile bu fırkaların görüşlerinin Allah'ın adaleti ile bağdaşmayacağı noktasından hareket ederek insanın bütün fiillerinden sorumlu olduğunu, bunun için de hür bir iradeye malik bulunduğunu iddia etmiştir.⁽¹⁴⁷⁾

Mu'tezile'ye göre fiil, bir kâdirden hâsıl olan hâdiseler demektir. Ancak mutlak manada hadis (muhtes) ile fiil arasında fark vardır. Zira

143 Fâtır, 35/15

144 İmam-A'zam, Fıkh-ı Ekber (Çev: Doç. Y.Vehbi Yavuz), s.45

145 M. Saim Yeprem, a.g.e. s.164

146 eş-Şehristânî, el-Milel ve'n Nihal .s. 45

147 M. Saim Yeprem, a.g.e. s. 179

muhdes sadece muhdes olarak bilinir. İsterse onun bir ihdas edicisinin bulunduğu bilinmesin.

Halbuki fiil böyle değildir. Bir fiil idrak edildiği zaman onun mutlak manada bir failinin de bulunduğu bilinir. Bu fail aynıyla bilinmezse bile böyledir. Fiil bir kâdirden hasıl olur. Fakat failin kudretinin fiilin vukûu anında devam etmesi de şart değildir. Nitekim bir taş atan kimse bazan taş hedefe ulaşmadan ölebil⁽¹⁴⁸⁾ Mu'tezile Kur'an-ı Kerimdeki bazı ayetleri delil göstererek kulun kendi irâde ve fiillerinde serbest olduğunu teyid etmeye çalışmıştır:

"Şüphe yok ki Allah zerre kadar haksızlık etmez. (Kulun yaptığı iş, eğer bir kötülük ise, onun cezasını adaletle verir). Üyilik olursa onu katlar (kat kat arttırır), kendinden de büyük mükâfat verir."⁽¹⁴⁹⁾

"Allah onlara zulmedecek değildi. Fakat onlar kendi kendilerine zulmetmekte idiler."⁽¹⁵⁰⁾

Bu durumda Mu'tezilenin "adl" prensibi kapsamında netleştirdiği asıl görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür: "İnsan hürdür. o kendi fiilini kendisi yapar. Allah ona bu gücü vermiştir. Bir şeyi yapıp yapmama tamamen irade ve dileğine bağlı bir şeydir. Zira insanın böyle bir irade hürriyetine, bir şeyi yapıp yapmama serbestisine sahip bulunmaması, onun işlediği iyi veya kötü amellerden dolayı sevap veya ceza görmemesini gerektirir. Allah'ın insanları iradeleri dışında belirli işleri yapmağa zorlaması, sonra da o fillerinden dolayı kendilerini cezalandırması zulümdür, adaletsizliktir. Oysa Allah âdildir. Kullarına hiçbir şeyde zulüm veya haksızlık edeceği düşünülemez. İrade hürriyeti bulunmayan bir insanın sorumlu tutulması, Allah'ın himmetine ve adaletine asla yakışmaz."⁽¹⁵¹⁾

Böylece Mu'tezile, hürriyet ve irade problemini mutlak tefviz yönünde çözümlemeye uğraşırken felsefe, mantık gibi konulara girmekle birlikte cedel sınırının dışına çıkmamıştır. İşte onların bu metotları, İslam dünyasında idikadî konuların ilk olarak bu tarzda ele alındığı kelâm metodunu oluşturmuştur.⁽¹⁵²⁾

148 M.Saim Yeprem, a.g.e. s.179

149 Nisâ, 4/40

150 Teybe,9/70, Rum, 30/9

151 M.Saim Yeprem, a.g.e. s. 192

152 M.Saim Yeprem, a.g.e. s. 193

3- Şia : Siyas", dinî ve fikrî bir fırka olarak ortaya çıkan şiiilik hareketi, Hz. Ali (r.a)'nin (40/661) vefatını müteakip hızla taraftar bularak hicrî birinci asrın ikinci yarısından itibaren itikadî bir mezhep halini almıştır. İlk şiiiler, itikadî konuların çoğunda hem Ehl-i Sünnet kelâmcıları gibi düşünmüş hem de selef metodunu benimsemişlerdir. Bu durum hicrî dördüncü asra kadar devam etmiştir. Geçen süre içinde şiiiler arasına, Cehmiyye, Kaderiyye ve Mu'tezilenin görüşleri de girdi. Bunun sonucu olarak hicri dördüncü asrın başlarından itibaren şiiilerde yeni bir hareketlilik başlamış ve kulların fiillerinin nitelendirilmesi konusunda üç ana gurup ortaya çıkmıştır.

a- Şiiilerden Hişam b. el-Hakem (190/805)'in ileri sürdüğü görüş etrafında toplananlardır. Bunlara göre; insanın fiilleri bir cihetten onun ihtiyarı ile, diğer bir cihetten de yapmak zorunda kaldığı ıztırâi fiillerdir. İhtiyar ciheti, kişinin kendi fiillerini irâde etmesi ve onları "kesb" etmesidir. İztırar yönü de, fiilleri harekete geçiren sebep ortaya çıkmadıkça o fiillerin vücut bulmamasıdır.⁽¹⁵³⁾

b- ikinci gurup hem Cehmiyye hem de Mu'tezilenin görüşüne katılmayıp Ehl-i sünnetin selef görüşünün paralelinde yer alanlardır. İmam Ca'fer es-Sadık (v.148/765)'in bu konuda; "cebiri de yoktur, tefviz de, ikisinin ortasında bir durum vardır" şeklindeki sözü meşhurdur.⁽¹⁵⁴⁾

c- Üçüncü guruba dahil olan Şiiiler ise tamamen Mu'tezile gibi düşünenlerdir. Bunlara göre, kulların fiilleri, Allah'ın yarattığı şeyler değildir. Fiillerin yaratıcısı ve sahibi kulun kendisidir.

Genel olarak hicri dördüncü asırdan önceki devirlerde ilk şiiiler irâde, kaza ve kader konularında hemen hemen selef ve Ehl-i Sünnet kelâmcıları gibi düşündükleri halde dördüncü asra doğru ve daha sonra bu hususda artık tamamıyla mu'tezilî görüşleri benimsemişlerdir.⁽¹⁵⁵⁾

4- Cebriyye : Bu fırka, kulun fiilini açıklarken kaderiyye ve Mu'tezilenin zıddı olan bir görüşü savunmuştur. Cehmiyye, fiilin kula isnadını inkar edip herşeyi Cenab-ı Hakk'a izafe ederek işe başlamıştır. Bu duruma göre, kulun hareketleri gerçekte Allah'ın

153 M.Saim Yeprem , a.g.e. s. 195

154 M.Saim Yeprem , a.g.e. s. 195

155 eş-Şehristanî, el- Mîlel ve'n-Nihal s. 146; E. Ruhi Fığlalı, Çağımızda idikad" İslam mezhepleri. s.119

fiilidir. Çünkü insanların bağımsız iradesi ve fiili yoktur. Şehristanî, ekolün fikir mimarı olan Cehm b. Safvan (128/745)'ın, kulun fiil, irâde ve hürriyet problemi karşısındaki görüşünü şu şekilde ifade etmektedir.

"İnsanın hiçbir irâde hürriyeti yoktur. Herşey Allah tarafından önceden takdir edilmiştir. Kul, takdir edilen bir filli yapmaya mecburdur. İnsanlar cansız bir varlık gibidir. Diğer bir deyimle Allah'ın mutlak irâdesi karşısında onlar, havada rüzgara tabi olarak oraya buraya sürüklenen bir tüy gibidir."⁽¹⁵⁶⁾ Böylece kula hiç bir tercih hakkı tanımayan ve sorumluluk anlayışını ortadan kaldıran bu düşünceyi savunanlara cehmiyyeci, oluşturdukları topluluğu da Cebriyye adı verilmiştir.

Bu açıklamalardan anlaşıldığına göre kulun fiilleri kendisine ait olmadığından sorumluluğu da yoktur. bütün fiiller Allah'ın işi ve yapmasıdır. Kul sadece faildir. Kulun fail, oluşu insanın tahrikiyle ağacın hareket etmesi gibidir.⁽¹⁵⁷⁾

5- Eş'arîler : Hürriyet irade, kader, kaza ve fiil gibi Kelâm ilminin asıl alanını teşkil eden konular, ilk etapta birbirlerine zıt uçlarda bulunan Kaderiyye ile Cebriyye arasında tartışılmıştır. Böylece Kelâm ilminin, yaklaşık iki asır boyunca bu iki ekolün inhisarında kaldığı söylenebilir. Daha sonra selef alimlerinden Abdullah b.Sa'id el Küllâb (240/854), Hâris b. Esed el-Muhâsib" (243/857) gibi zatlar kelâmî deliller kullanmak suretiyle Ehl-i Sünnet akidesinin çığırını açmışlardır. Yaklaşık 40 yıl Mu'tezile saflarında ömrünü geçiren Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (v.324/938); hocası Ebû Ali el-Cübbâi (303/915) ile yaptığı üç kardeş münakaşasından sonra Mu'tezileden ayrılarak ehl-i sünnetin saflarına katılmıştır. Ehl-i Sünnet kelâmının genel karakterini belirleyen Eş'arî⁽¹⁵⁸⁾, kulun fiili hakkında şunları söylemiştir: "İnsanların fiillerinin yoktan var edicisi Allah'dır. Aynı şekilde onların yaratıcısı da yine O'dur."⁽¹⁵⁹⁾

Bütün muhdes olan şeyler Allah'ın fiilidir, O'nun irâdesi ve yaratmasıyla meydana gelir. Kulların fiilleri, mutlak surette Allah'ın

156 - eş- Şehristanî el-Milel ve'n Nihal s.85; M. Saim Yeprem, a.g.e. s.197

157 - Pezdevî, Ehl-i Sünnet Akâidi (Çev:Ş.Gölcük), s.144

158 - M.Saim Yeprem, a.g.e. s. 204

159 - Pezdevî, Ehl-i Sünnet Akâidi (Çev:Ş.Gölcük), s.144

irâdesine bağlı bulunmaktadır. Çünkü Cenab-ı Hak Kur'an'da şöyle buyurmuştur: "Allah'ın dilemesine bağlamadıkça (İnşaallah demedikçe) hiçbir şey için "bunu yarın yapacağım" deme..."⁽¹⁶⁰⁾ Böylece kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını kabul eden Eş'arî, fiillerin meydana gelişinde insanın kudretinin bir te'siri olmadığını kabul etmenin zaruret olduğu tezini karşımıza çıkarmaktadır.

Eş'arîye göre cüz'î irade de, haricî bir varlık olup Allah'ın yaratmasıyla oluşmaktadır. Bu iradenin ihtiyarî olması, kulun tercihine mukarin olması anlamındadır. Görüldüğü gibi Eş'arî, bu fikirleri ile Cebriye mezhebinin görüşüne yaklaşmıştır. Ancak cebriyenin insanın iradesini ve sorumluluğunu tamamen yok etmesini kabul etmeyerek probleme "Kesb" boyutunu katmış ve düğümü bu yolla çözmeye çalışmıştır. Eş'arîye göre "Kesb", muhdes bir kuvvetle muktesibden vaki olan şeydir. Bu durumda kesb'in bulunması "muhdes kudret"e bağlıdır. Eş'arî buradan hareketle şu sonuca ulaşmak istiyor. "Hayat yoksa, kudret de yoktur. Kudret olmayınca kesb de olmaz." İnsandaki kudreti yaratan Allah'dır. Allah'ın kesb için bizde bir kudret yaratması, kendisinin o fiil için daha şümullü bir kudrete sahip olduğunu gösterir. Nitekim Allah insanda bir ilim yaratır. Halbuki kendisinin ilmi, insana nazaran çok daha şümüllüdür. Tıpkı O'nun işitme ve görme fiillerinin, insanlarınkinden farklı oluşu gibi.

Eş'arî'nin "Kesb" anlayışına göre insan fiilinin oluşumunda dört ana unsur vardır:

- 1- Önceden var olan yaratılmış bir irâde.
- 2- Muhdes bir kudret.
- 3- Yapılmış bir fiil. (Kudretle aynı anda, birlikte bulunur)
- 4- Kudretle fiil arasındaki bağıntı. İşte kesb, bu bağıntının kendisidir. O da kudretin makdura taallukundan ibarettir.⁽¹⁶¹⁾

O halde kesbin meydana gelmesi, insandaki "istita" aya bağlıdır. Allah bir kimsede güç yaratmazsa o insanın iktisabta bulunması mümkün değildir. İktisab hareketi, insanda meydana gelen zorunlu

hareket gibidir. Allah zorunlu hareketi yarattığı gibi iktisabı da yaratmaktadır.⁽¹⁶²⁾

6- Maturîdîler : İmam Mâtürîdî, insan fiilinin varlığını kabul etmiştir. Ancak o, insanın fiil üzerindeki fonksiyonunu açıklamaya çalışırken, insana mutlak bir hürriyet hakkı tanıyan Mu'tezile ekolü ile, ona tamamen zıt bir uçta yer alan Cebriye ekolünün, hatta Eş'âriye dışında bir izah tarzı getirmek istemiştir. Ef'al-ı ibad konusunda en büyük sıkıntıyı Ehl-i Sünnetin çektiğini söylemek mümkündür. Çünkü Kur'an'ın beyanına göre Allah, mutlak kudret ve irade sahibi olarak herşeyin yaratıcısıdır. İnsan fiili de buna dahildir. Öte yandan İnsanın, yaptığı işlerden dolayı, Allah'a karşı bir sorumluluğunun bulunması gerekir. O halde Allah ve insanın fiil üzerindeki yetkisi ve ilişkisi ne olmalıdır? Bu yetki ve ilişkinin sınırını netleştirmek mümkün müdür? Görüldüğü gibi yapılan fiilin aidiyetini tayin etmek gibi önemli bir problemle karşı karşıya bulunmaktadır. Mu'tezileye göre fiil tamamen insana, Cebriyeye göre ise tamamen Allah'a aittir. Bu iki görüş ikna edici olmadığından problem çözülememiştir. İşte Mâtürîdî, meseleye bu noktada müdahale etmiş ve meydana gelen işin hem Allah'a hem de insana ait olduğunu ortaya atarak; problemin çözümüne yeni bir boyut kazandırmıştır. O, bu husustaki düşüncesini şöyle açıklamaktadır. "(İnsanların fiillerinin), birinci yönden onlara ait olmadığı, ikinci yönden ise onlara ait olduğu sabit olmuştur."⁽¹⁶³⁾ Maturidi bu açıklamasıyla fiilde; "çeşitli yönler" (cihat el-fiil) olduğunu ortaya koymuştur. Böylece problemi daha da kolaylaştırarak çözülemeye çalışmıştır. Bu yönlerden birisi Allah'ın fiile ilişkin tasarrufudur. Nitekim Cenab-ı Hak Kur'anda şöyle buyurmuştur: "O, her şeyin yaratıcısıdır."⁽¹⁶⁴⁾ Allah'ın her şeyin yaratıcısı olması dikkate alındığında, insan fiilinin de yaratıcısı olması gerekir. O halde yaratma yönünden fiile tesir eden güç, Allah'ın olmuş olur. Fiilin ikinci yönü ise insana aittir. Mâtürîdî fiilde iki yön olduğunu ve bu yönlerin aidiyetini açıklarken problemi aşmak için ayrıca şu ifadeyi de kullanmıştır. "Gerçekte fiil kesb yönünden insana, yaratma yönünden

161 M. Saim Yeprem, a.g.e.s.220 v.d. (kısmen naklen alındı)

162 Ş.Gölcük, S.Toprak, Kelâm, s. 212

163 İmam Ebu Mansur el-Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhid, (Tahkik: Fetullah Huleyf) Darü'l Camia'tü'l Mısıriyye, Beyrut, Tarihsiz; M. Said Yazıcıoğlu, Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı, M.E.B.Yayınları, İst.1992.s. 24.v.d.

164 En'am, 6/102

de Allah'a aittir." Bu durumda yönlerden birisi Allah'la ilgilidir ve bu, fiilin yaratılması merhalesidir. Diğer yön ise, insanı ilgilendirmekte ve kesb olarak adlandırılmaktadır. Ancak fiilin bu şekilde tasnifinden, fiilin yarısının Allah'a, diğer yarısının da insana izafe edildiği sonucu çıkarılmamalıdır.

Ebü'l Mû'in Neseffî (v.508/1115) Mâtürîdînin bu görüşünü daha anlaşılır hale getirmek için probleme "ortaklık" kavramı ile yaklaşmıştır. Neseffî'ye göre ortaklık; "ortaklardan her birinin sahip olduğu şeye diğerinin sahip olmaması" demektir.⁽¹⁶⁵⁾ O halde fiilde kabul edilen iki yön dolayısıyla, Allah ile insan arasında herhangi bir ortaklığın olması mümkün değildir. Zira ortaklardan birinin sahip olduğu şeye diğerinin sahip olmaması demek, fiilde var olduğu farzedilen iki yönle ilgili tasarruf hakkına sahip olan Allah ve insanın, kendi etki alanlarında bağımsız ve birbirlerinden etkilenmeden hareket ve tasarrufta bulunabilme yetkisini haiz olmaları demektir.⁽¹⁶⁶⁾

Buna göre bir yönü itibariyle insan, fiillerin mahiyetini akli ve idrakiyle kavramaktan acizdir. "Bir şeyin yok iken var olması" yani yaratılıp ortaya çıkması insan akli ile tarif ve izah edilemez. Zaman ve mekan içinde meydana gelen fiili, insan kendisi istese bile, zamanı geri çevirerek tekrar edemez. Bu onun gücü dışındadır. İşte fiilin bu yönünün kula nisbeti düşünülemez.

Fiilin ikinci yönü ise insanın akli ve idrakı ile kavrayabildiği "kasıd" ve "ihtiyar"larına bağlı olan yönüdür. Mesela emir ve yasakları icra için yapılan "hareket" ve "sükûn" gibi fiillerde insan, bunların kendi "kaşd" ve gücü dahilinde meydana geldiğinin idrakı içindedir."⁽¹⁶⁷⁾

"İrade Hürriyet ve İmam-ı Mâtürîdi" isimli eserinde bu konuyu bütün detayı ile tartışan M. Saim Yeprem'in şu değerlendirmesiyle bu bölümü tamamlamak istiyoruz: "Kula gerçek manada fiilin nisbet edilmesi gerektiğini isbat ederken, ısrarla, kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını belirten Mâtürîdi, kulun fiilinde, hem kulun irâdesinin ve hem de Allah'ın irâdesinin âmil olduğunu ifade etmektedir. Ona göre kulun iradesine bağlı olarak Cenâb-ı Hak bu

165 M. Said Yazıcıoğlu, a.g.e.s.28.

166 M.Saim Yeprem, a.g.e .s.28

167 M. Saim Yeprem, a.g.e.s.297

fiilleri yaratır. Fiillerin Allah tarafından yaratılmasında insan cebir altında değildir. Bu hususta hür irâde demek olan "ihtiyâr geçerlidir."⁽¹⁶⁸⁾

9- Kelâm İlminin Sistematik hale getirilmesi : Daha önce de açıklamaya çalıştığımız gibi, kelâm ilmi, itikadî konular üzerinde temellendirilmiştir. Bu nedenle Hz. Peygamber (a.s.)'in vefatından hemen sonra itikadî alanda ortaya çıkan tartışmaların cevapları aranmıştır. Nitekim olaya bu açıdan yaklaşıldığı zaman sahabe döneminin ilk kelâmcısı olarak Hz. Ali b.Ebi Talib (v.40/166)'in, va'd ve va"d konusunda Haricîlerle; meşiet, istitâat ve kader üzerinde ise Kaderiyye ile tartışmaya girdiğini görmekteyiz.⁽¹⁶⁹⁾ Yine Abdullah b. Ömer (v.73/692) ile tabiun neslinden Ömer b. Abdulaziz (v.101/719) kaderiyye'yi red için mücadele vererek ilk kez bir de risale hazırlamışlardır. Böylece Sahih imanın korunması bakımından aynı çizginin uzantısı Hasan el-Basrî (v.110/728), Şurâhil b. Abd eş-Şabî (v.110/728), ez-Zuhri (v.124/742), Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık (v.148/765) ve Ebû Hanîfe (v.150/767) aracılığıyla el-Eş'arî (v.324/936) ve Mâtürîdî (v.333/944) ye kadar gelmiştir. Diğer yandan Resulullah'ın vefatından hemen sonra hilafet seçiminden dolayı bir hoşnutsuzluk ortaya çıktı. Kendilerince hilafetin Hz. Ali'ye verilmesi gerektiğini savunan bir gurup, Hz. Ali'ye taraf ve destek olmak için ortaya çıkmıştır. Şia'nın temelini oluşturan bu hareketin öncüleri; Hz.Ali'nin diğer bütün ashabtan üstün olduğunu iddia etmişlerdir. Oysa Hz.Ali kendisinden önceki üç halifeye de beyat etmiş ve hilafet konusunda her hangi bir problem çıkarmamıştır. Fakat şiiiler hilafet yerine "İmamet" kavramını gündeme getirerek onu başka bir mecraya çekmişlerdir. Onlara göre, imamet dinin temel prensiplerindedir. Bu nedenle Resulullah imam tayinini ümmete bırakmamış, Hz. Ali'yi yerine halife tayin etmiştir. Dolayısıyla her imam bir sonraki yeni imamı belirleyerek tayin etmek zorundadır. İmamın büyük ya da küçük günah işlemesi caiz değildir. Zira onun "ma'sum" olması gerekir. Ondan kaynaklanan bir söz veya fiil haktır, doğrudur. Nitekim Hz.Ali'nin vass ile tayin edilmiştir. Bu makam ümmetin kararı ve seçimi yoluyla doldurulmaz. Her imam kendinden sonra gelecek yeni imamı tayin etmek durumundadır. Hal böyle olunca, imamet zinciri ancak

168 M. Saim Yeprem, a.g.e.s.298

169 el- Bağdâdî,a.g.e., s. 289; bkz. Prof.dr.Cihad Tunç, "Kader Kaza Hakkında Düşünceler" E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:4, s.1-11 , Kayseri 1987.

Hız. Ali'nin neslinden devam edebilir. İşte gerek Şia'nın bu ilk görüşleri, gerekse daha sonra kendi içinden çıkan diğer fırkaların aşırılıkları, İslam aleminde ilk tartışmaların yapılmasına ve gittikçe olayların siyasî ve idarî zeminden itikadî zemine kaymasını etkilemiştir. Böylece hicrî ikinci asrın başlarından itibaren Mu'tezile bir kelâm ekolu olarak ortaya çıkmıştır. Artık tartışmalar "İmamet"le sınırlı olmaktan çıkmış, Mu'tezile'nin beş ilkesi başta olmak üzere, diğer kelâm problemlerini de bir bir içine alan bir boyut kazanmıştır.⁽¹⁷⁰⁾

Bazıları Mu'tezile'nin başlangıçta siyasî bir teşekkül olduğunu ve itizal hareket tarzının, Şia ile haricîlerin hareket tarzına benzediğini iddia etmişlerse de bunun ilmî açıdan destek gördüğü söylenemez. Aksine daha sonra Şia mezhebi veya onun çeşitli kolları, Mu'tezile'nin akâidini ve bazı görüşlerini benimsemişlerdir. Aslında Mu'tezile, İslamda "nazar" kelâmî'nin temelini atan en büyük ilâhiyat mektebidir. Özellikle Abbasiler döneminde en az bir asır boyunca sarayın resmî akidesi haline gelmiştir. Ne yazık ki, bu imkanı yakaladıktan kısa bir süre sonra, hoşgöründen uzaklaşarak zulme başvurduğu ve ayrı bir fırka olma noktasına yaklaştığı söylenmektedir.⁽¹⁷¹⁾

Mu'tezile, aklın vahiyle birlikte ahlakî hakikatın da kaynağı olduğunu iddia ederek geleneksel islâm düşüncesinin aksine kelâm problemlerini daha kapsamlı ve sistemli bir biçimde incelemeye çalışmıştır. Nevar ki özellikle "adalet" ve "tevhid" alanındaki aşırı hareketlerinden dolayı Hellenistik rasyonalizmin katı ve hoşgörüsüz savunucuları olarak göründüler. Hoş karşılanmayan bu gelişme sonucunda kendi silahlariyle yenilgiye uğradılar.⁽¹⁷²⁾ Fakat herşeye rağmen Mu'tezilenin kelâm ilminin temellendirilmesinde ve sistematik hale getirilmesinde katkısı küçümsenemez. Bekir Tolapoğlu'nun "Kelâm ilmi Giriş" adlı eserinde Mu'tezile ekolu hakkında tesbit ettiği şu hususu önemine binaen buraya almayı uygun gördük:

"Erbâb-ı Kelâm onlardır. Cedel metodunu kullanan, tefekkür ve muhakeme kabiliyetine sahip bulunan, muarızlarına karşı kat" deliller ve çeşitli üsluplar kullanabilen, akıl ilmi ile nakil ilmini birbirinden

170 el-Bağdâdî, a.g.e., 289; Samarrâi, a.g.e., s.181 v.d.

171 Fazlur-Rahman, a.g.e., s.21

172 Fazlur-Rahman, a.g.e., s. 111.

ayıran ve muarızlarıyla münazara ederken insafı davranan yine onlardır."⁽¹⁷³⁾ O, bir yandan islam dünyasına dıştan gelen tevhid, ülûhiyyet ve nübüvvet münkirleriyle yahudi ve hiristiyan akımlarına karşı mücadele verirken, diğer yandan da içte türeyen Müşebbihe, Mücessime, Haşeviyye ve Râfıza gibi sapık akımlara karşı islam akidesini korumaya çalışmıştır. Böylece Mu'tezile bu metodu ile nassa bağlı kalmakla birlikte aklın fonksiyonunu da harekete geçirerek kelâmî konuların sistematik bir şekilde incelenmesini sağlamış ve bu surette kelim ilminin kurulmasına zemin hazırlamıştır. ⁽¹⁷⁴⁾

Mu'tezile, genel olarak akıl, rey ve düşünce hareketinin canlı olduğu Basra ve Bağdat bölgelerinde destek görmüştür. Basra ekolünün başında Vâsil b.Atâ, Bağdat ekolünün başında ise Bişr b. el Mu'temir (v.210/825) bulunuyordu. Basra ekolu, mezhebin orijinal fikirleri üzerinde dururken, Yunan felsefesinden biraz daha fazla etkilenen Bağdat ekolü ise daha çok politik çevrede faaliyet göstermiş, devlet ve siyaset adamlarına yaklaşarak, özellikle "Halku'l Kur'an" iddialarıyla bir çok din bilgininin işkence çekmesine ve mağduriyetine sebep olduğu görülmüştür. Her iki fırkaya bağlı tali kolların da ortaya çıkmasıyla Mu'tezile, Abbasi halifeleri el- Me'mun (v.218/833), el-Mu'tasım (v.227/841) ve el- Vasık (v.232/847) dönemlerinde en parlak yıllarını yaşamıştır. Fakat halife Mütevekkil (v.247/861) ile birlikte gerileme başlamıştır. Nevar ki Mu'tezile, bu defa Şia ile yakınlaşma temayülü göstermiş ve neticede Buveyh Oğulları Vezir Sâhib b. Abbad (v.385/995)'ın yardımcıları ile yeniden toparlanarak Irak, Horasan ve Mâverâünnehir taraflarında geçici bir başarı daha elde etmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, Mu'tezile devletin resmî himayesini iyi değerlendirmiş, özellikle Abbasi halifeleri döneminde yayılmaya ve etkili olmaya çalışmıştır. Nevar ki her kemalin bir zevalı olduğu gibi Mu'tezile ekolu de hicri dördüncü asırdan itibaren etkisini kaybetme sürecine girmiştir. Aslında Mu'tezilenin çıkış sebepleri ayrı bir inceleme konusudur. Ancak yeri gelmişken bu sebeplerin başında aklın, nakle ve sem'iyyat konularına aşırı derecede müdahalesinin de bu sebepler arasında yer aldığını hatırlatmadan geçmek mümkün değildir.

173 Bekir Topaloğlu, a.g.e, s. 181; (Yazar bu görüşün şafii alemlerinden Ebû'l Hüseyin el-Malafî (v.377/987)'ye ait olduğunu belirtmektedir)

174 Bekir Topaloğlu, a.g.e, s.182-183

Daha sonra 40 yaşına kadar Mu'tezile'nin saflarında yer alan Eş'arî, Hocası Cubbâi'den ayrılarak kelâm ilmini Ehl-i Sünnet mecraına çekmiştir. Eş'arî bu kararını Basra Camiinde cemaatin huzurunda açıklayarak bütün Mu'tezilî görüşlerinden vaz geçtiğini, hatta bu hareketinden dolayı Allah'a tevbe ettiğini belirtmiştir. Başlangıçta Hanbeli olarak görünen Eş'arî, görüşlerini müdafaa için kelâm metodunu kullanmaya başlamıştır. Böylece Kaderiyye ile Cebriyye arasında öteden beri tartışıla gelen insanın hürriyet ve irade problemi, Eş'arî'nin devreye girmesiyle farklı bir boyut kazanmıştır. Zira Eş'arî akli tamamen dışlamayarak itikadî esaslarda bir nevi selef yolunu ve naklî delilleri ölçü alarak yola çıkmıştır. Böylece onun kurduğu Ehl-i Sünnet Kelâmı, daha sonra talebeleri tarafından sistematik hale getirilerek doktrinal bir teoloji şekli almıştır. Sonuçla Eş'arî kelâm ekolü, sırasıyla Ebû Bekr b. el Bakillâni (403/1012), İbn Fürekan (406/1015), el-İsferây"n" (418/1027), Ebû Mansur Abdülkâhir el-Bağdâdî (418/1027), Ümâmü'l Haremeyn el-Cüveyn" (478/1085) ve Ebû Bekr el- Beyhak" (V.458/1066) gibi bilginler sayesinde temellendirilmiştir. Bu zatların gerek fikrî mücadeleleri ve gerekse yazılı eserleri sayesinde mütekaddimin dönemi Kelâm ilmi yeni bir ufku eşiğine getirilmiştir. Nitekim kısa bir müddet sonra el-Gazzâlî (505/1111) ile birlikte müteâhhirin kelâm dönemi başlayacaktır. Eş'arî, Mu'tezile ekolünün de üzerinde tartıştığı; Kur'an'ı yorumlama, rü'yettullah, şefaât, Allah'ın sıfatları, büyük günah işleyeninin durumu, insanın fiil ve hürriyeti ile sem'iyat konuları hakkındaki önemli problemleri aşmayı başarmıştır. Bu yönüyle Eş'arî, başlangıçta bir selefî izlenimini veriyorsa da kelâm problemlerini çözümede, rasyonal bir düşünce disiplini içinde hareket ettiği anlaşılmaktadır. Kur'an ve Sünnetin işaretini de dikkate alan Eş'arî İslâmî düşüncenin inşasında önemli bir yere sahip olduğu kolayca söylenebilir.

Ehl-i sünnet akidesini öğretmek ve müdafaa etmek için gayret gösteren diğer bir kelâm bilgini de Ümâm Ebû Mansur el- Mâtürîdî (v.333/944) dir. Mâtürîdî, İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin mezhebine tabi olmuş ve onun bütün inceliklerini tetkik etmiştir. Böylece O, Ebû Hanîfe'nin, naklin yanında akla verdiği önemi de benimsemiştir. Bu sayede Semerkand ve çevresinde çeşitli fırka ve mezhep mensuplarıyla giriştiği münâzara ve mücadelelerde büyük başarı elde etmiştir.

Mâtüridî'nin mezhebini sistemleştirerek O'nun görüşlerini ve kelâm ilmindeki otoritesini en iyi anlayan ve anlatmaya çalışan Ebû'l Mû'in en-Nesefî (v.438/508) dir. İmam Mâtüridî'nin halefi durumunda olan diğer mütekaddimin dönemi kelâm bilginlerinden bazıları ise Ebû'l-Kasım İshak b. Muhammad b. İsmail (340/951) Ebû'l Hasan Ali b. Said er-Rüstugfenî (345/956), Ebû Muhammed Abdülkerim b. Musa el-Pezdevî (390/99) ve Ebû Ca'fer et- Tahavî (v.321/933)'dir.

İmam Mâtüridî'nin yaşadığı dönemde İslam dünyasında merkezî bir otorite olan Abbasi devleti artık gücünü kaybetmeye başlamıştır. Dolayısıyla Mu'tezilenin de devlet desteği sona eriyordu. Halife el-Mütevekkil (247/861) zamanında tekrar Ehl-i Sünnet itikadına dönüldü. Özellikle Mâveraünnehir'deki Sâsâniler (261/871), yeniden hürriyetine kavuşmuş, ilme dayalı güçlü bir devlet kurmuşlardır. Bu dönemde, tefsir fıkıh, hadis, tasavvuf, kelâm, dil ve edebiyat gibi ilimler zirveye çıkmıştır. Artık devletin himayesini gören ve özellikle tartışmaya uygun olan kelâm ve fıkıh konularında yapılan cedeller, fikirlerin gelişmesine ve sonuçta mezhepler arasındaki farklı görüşlerin daha belirgin hale gelmesine ve sistematik bir hüviyet kazanarak ilmî ekoller halinde tedvin edilmesine sebep olmuştur.⁽¹⁷⁵⁾ Ayrıca İmam Mâtüridî kelâm, cedel ve firkalar hakkında yazdığı eserlerle Ehl-i Sünnet itikadını korumaya çalışmıştır. Bu eserlerin arasında; Kitab et-Tevhhid, Risâle fi'l Akâid, Reddü Evâilil- Edilleli'l Ka'bi, Reddü Tekzibi'l- Cedellil-Ka'bi, Reddü Usulil- Hamselil-Bahilî ve Reddi Kitabî'l- İmame li aidı-r-Ravâfid bulunmaktadır.

İmam Mâtüridî, tıpkı İmam Eş'arî'nin Irak'ta yaptığı hizmete paralel olarak Mâveraünnehir ve çevresinde aynı hizmeti görmüştür. İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin tesbit ettiği Akâid görüşlerini, kelâm metodu içinde sistematik hale getirerek tedvin etmiştir. Hüriyyet ve irade problemlerinin hallinde eklektik bir sistem oluşturmuş olup bu sistem sayesinde Cebriye ve Mu'tezile'nin zıt görüşleri arasında orta yolu arayarak sonuca ulaşmak istemiştir. Böylece bu bağdaştırıcı karakter ile hem cebir ve tefvizin arasını bulmaya çalışmış hem de naklin ve aklın birbirini teyid ederek, problemleri çözmedeki başarısını ve isabetliliğini ortaya koymuştur.

175 M.Saim Yeprem, a.g.e., s.258 v.d; Bekir Topaloğlu, a.g.e., s.23; Nadım Macit, "Eş'arî'nin İlm-i Kelâm'ı Müdafası" 100.Yıl İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.1, S.91 v.d.

Böylece, İmam-ı Eş'arî ve İmam Mâtürîdî, kelâm alanında bir çağır açmışlardır. Mütekaddimin dönemi ehl-i sünnet kelâmı, bu iki büyük zat vasıtasıyla şümullü hale getirildi. Kendi dönemlerinde bulunan ve daha sonra gelen talepleri de aynı hizmete katkıda bulunmuşlardır. Bu gelişmelerden, birine Eş'arî İlahiyat Mektebi, diğerine de Mâtürîdî İlahiyat Mektebi olmak üzere iki kelâm ekolünü doğurdu. Bu iki kelâm mektebi, zaman zaman görüş ayrılıklarına ise de temel konularda, ittifak etmişlerdir. Bunlar; Allah'ın sıfatlarının isbatı ve ezeli kelâmının varlığı; O'nun görülmesinin caiz olması, kulların fiilleri, büyük günah işleyenlerin durumu ve Resulullah'ın şefaati gibi hususlardır.⁽¹⁷⁶⁾

10- Mütekaddimin Dönemi Kelâmının Metod ve Özellikleri

Araştırmamızı tamamlamadan önce incelediğimiz bu devrin kelâm ilminin yararlandığı metodlar ile taşıdığı özellikler hakkında kısa bir değerlendirme yapmakta yarar vardır. "Metod"un karşılığı olarak; tarik, nahv, usul ve minhac gibi kelimeler de kullanılmıştır. Buna göre metod, zihnin belirli bir sonuca ulaşmak için takip edeceği usul ve kaidelerdir. Diğer bir tanıma göre ise metod; "doğru bir tefekkür vasıtasıyla neticeye ulaştırın şeydir."⁽¹⁷⁷⁾ Usul metodolojisi gereğince her ilim dalının hedefe ulaşması için izlediği belli yöntemleri vardır. Kelâm ilmini ilgilendiren metodlar da genel anlamda dinî ve aklî olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.

Mü'minler; din konusunda hakikate ulaşmak ve murad-ı ilâhiyi anlamak için metod yönünden ihtilafa düşmüşlerdir. Selefiyye'ye göre hak mutlak mânâda nakil, yani Kur'an ve sahih hadisle bilinir. Bu ikisi, olduğu gibi kabul edilir, hiçbir suretle te'vile tâbi tutulmaz.

Mütekaddimin döneminde Resulullah'ın ve ashabının yolunu izlemeyi kendilerine Şiar edinenlere "Selefiyye" denilmiştir. Bunlar tam bir teslimiyet ve ihlas ile Kur'an ve Sünneti tatbik etmeye çalışmışlardır. Nassı te'vil ve teşbih etmekten kaçınmışlardır. Onlar Allah yoluna ve İslâm dinine davette şu ayeti ölçü almışlardır. "(Resûlüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve

176 Ebu Mansur M.b.Muhammed Mâtürîdî, *Kitabü't- Tevhid*, (tetkik: Fethullah Huleyf; Terceme, H.Sad" Erdoğan), Hicret Yayınları, İst.,1981,s.20.

177 el- Cürcânî, a.g.e. s.181

onlarla en güzel şekilde mücâdele et!"⁽¹⁷⁸⁾ Ayetin anlamından da anlaşıldığı gibi hakkı arayan iyi niyet sahibi insanlara; önce hikmetle iman ve hayır telkin edilmelidir. Bunu kabul ettikten sonra onlara güzel öğüt verilmeli, aksine direnenler için de cedel, yani mücadele metodu kullanılmalıdır. Böylece Selefiyye nazar, tefekkür ve istidlâl metoduna, ancak nassın zahiri mânasının müsaadesi ölçüsünde izin vermişlerdir.

Mütekaddimin Tasavvufçulara göre ise hak ancak Keşf ve ilham ile ma'lum olur. Zevk-i sofiye uymayan nakil, te'vil edilir. Kelâmcılar ise hakkın nakil, nazar ve tefekkür ile bilinebileceğini akla uyulmaması halinde naklin te'vil edilebileceğini, kabul etmişlerdir. İslam filozofları ise, felsefi kıyası ölçü almışlardır. Onlara göre de felsefi kıyasa uymayan nakil-te'vil edilmelidir.

İslam düşünce tarihinde kelâm metodu ilk kez, hicrî ikinci asır ortalarından itibaren Mu'tezile tarafından kullanılmıştır. Mu'tezile mensupları, zaman içinde dinî hakikatlerin keşfinde akıl ile naklin eşit düzeyde yetkili olduğunu iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir. Hatta yer yer aklın nakle üstünlüğünü bile savunmuşlardır. Bu aşırı iddialarının sonucu olarak Kelâmullah'ın mahluk olduğu, husun, kubuh, sıfat, fiil ve diğer itikadî konularda aklî izahları öne çıkarmışlardır. Hıristiyanların ortaya koyduğu hellenistik fikirlerin bundan etkili olduğu söylenmektedir.⁽¹⁷⁹⁾ Fakat İslam kültürü açısından olaya bakıldığında Mu'tezilenin; her şeye rağmen aklın talepleri konusunda ısrar etmesi İslama büyük bir iç hizmette bulunduğu inkâr edilemez.

Yaklaşık iki asır sonra Ehl-i Sünnet görüşünü yansıtarak ortaya çıkan Eş'arî kelâmı ise metafizik mes'elelerin aklî konulardan üstün olduğunu ileri sürmüştür. Eş'arîlere göre akıl, hiçbir zaman mutlak hakikate ulaşamaz. O, duyularda ve zihinde bizi daima aldatır. Bu düşünce tarzı, mütekaddimin dönemi Eş'arî ekolünü geliştiren İmam Bâkılânî ve İmam Cüveynî ile olgunlaştırılmıştır. Aynı görüş, felsefe ile yoğun teması olmadan müteâhhirin dönemi kelâmcısı Gazzâlî'ye

178 Nahl, 16/125

179 Fazlur-Rahman a.g.e., s.112

kadar devam etmiştir. Eş'arî düşüncesi, başlangıçta nakle dayalı iman felsefesi şeklinde ortaya çıkmışsa da sonradan akla da yeterince ehemmiyet vererek metafizik alanında rasyonel bir ilâhiyat ekolü kurmuştur. Hemen belirtelim ki bu rasyonalizm, Mu'tezilenin ibtida" ve doğmatik rasyonalizmi değildir. Fakat o, yine de tenkitçi, İslâm ilim ve felsefesinin inkişaf ettiği bir çağda ortaya çıktığı için, onun bütün eser ve meyvelerinden istifade ederek sistemli bir "Kelâm okulu" olmayı başarmıştır.⁽¹⁸⁰⁾

Ehl-i Sünnet kelâmının önemli bir mektebi olan Mâtüridîlik ise, Eş'arîliğe nisbetle akla biraz daha fazla önem vermiştir. Mâtüridî'ye göre, Allah'a inanmak, ilâhî emrin gereğidir. Ancak bu da, yine akıl ile idrak edilir. Bundan dolayı akıl, imanın kaynağı değil, fakat aletidir. Mu'tezile'nin Kur'an'ı mahluk kabul etmesine karşı, Mâtüridî ilâhî kelâmın değil; lâkin harfler, sesler, âhenk ve bestelerin yaratılmış olduğunu söylemiştir.⁽¹⁸¹⁾ Genel olarak ifade etmek gerekirse, Ehl-i sünnet kelâm metodunda nakil esas olmakla beraber gittikçe artan bir değerle akla da önem verilmiştir. Bunun tabîî bir sonucu olarak insan için bilgi edinme yolları üç olarak kabul edilmiştir. Bunlar; Doğru haber, akıl ve duyular'dır. Dinî metodda aklın ve mantığın ibtal edebileceği hiçbir şey yoktur. Ancak aklın bulamadığı ve idrak edemediği şeyler olabilir. Din, bunları tebliğ eder, akıl da benimser. Bu durumda akıl hem nakli te'yid eder, hem de vahyin irşadiyle hatadan korunmuş olur.

Felsefî metod; mütekaddimin dönemi kelâmını, Mu'tezilenin hareketi dışında fazla etkilememiştir. Nevar ki bu hareketin ortaya çıkışından, yani Emevilerin son devrinden itibaren Yunan felsefesine ait eserlerin terceme hareketi de başlamıştır. Terceme faaliyetlerinden sonra islam felsefe düşüncesine önderlik eden el- Kindî (v.252/866), O'nu birer asır ara ile takib eden Farabî (v.339/950) ve İbn Shinâ (v.428/1037) ile birlikte islâm felsefesinin temelleri atılmıştır. Felsefe ve kelâm ilişkisi ise, genel olarak İmam-ı Gazzâlî ile birlikte başlamıştır.

180 S.Hayri Bolay, felsefî Doktrinler Sözlüğü, (4.Baskı), Akçağ Yayınları, Ank.1987, s.81

181 S.Hayri Bolay, a.g.e., s.168

Diğer yandan İslâm esaslarına bağlı olduğunu iddia eden İsmâiliyye, Batıniyye ve Ta'limiyye gibi fırkaların ayrı bir metod geliştirdikleri görülmektedir. Fakat onların metod hakkındaki görüşleri, İslâm bilginleri tarafından dikkate alınmamıştır. Çünkü bu fırkalara göre; ilimler ancak peygamber gibi ma'sûm olan imamın ta'limi ile öğrenilebilir.⁽¹⁸²⁾

182 İzmirli Ü.Hakkı, a.g.e. s.63 v.d.; Bekir Topaloğlu, **Kelâm İlmi Giriş**, s.80 v.d; Ş.Gölcük, S.Toprak, a.g.e, s.81; Fazlur-Rahman, a.g.e, s.116; S.Hayri Bolay, a.g.e, ilgili maddeler

SONUÇ

İslamın özünü teşkil eden itikadî konular; Kur'an'ın nuzûl sırasında öncelik arz etmektedir. Buradan hareketle, Hz. Muhammed (a.s)'in tebliğinin başlangıç ve hareket noktası da tevhid akidesi olmuştur. Zira Resulullah (a.s) Nübüvvet hayatı boyunca öncelikle insanların gönüllerindeki küfür, nifak ve şüphe izlerini yok ederek onları sahih bir iman ve sağlam bir düşünce çizgisine çekmeye çalışmıştır. O, 23 yıllık tebliğ süresi içinde bu başarıyı sağlamaya muvaffak da olmuştur. Ancak onun vefatını müteakip, hicrî birinci asrın sonlarına doğru İslam aleminde idarî, siyasî ve itikadî bir takım ayrılıklar ortaya çıktı. Zira islam coğrafyası genişlemiş, nüfus artmış, farklı örf, adet ve kültürlere mensup insanlar bir arada yaşamak zorunda kalmıştır. Bu nedenle itikadî konular başta olmak üzere Kur'an ayetlerinin yorumlanmasında ayrı görüşler ve hükümlerle karşılaşmıştır. Diğer yandan farklı medeniyetlere ait felsefe ağırlıklı eserlerin tercemesi faaliyetleri gündeme geldi. Böylece iç ve dış sebeplerin bir araya gelmesiyle iman, kader, kazâ, irâde, büyük günah, husun, kubuh, imamet, kulun hürriyeti ve fiili ile sem'iyat'a ilişkin meselelerin yorum ve açıklamalarında bazı görüş ayrılıklarının çıkması kaçınılmaz oldu.

İdarî ve siyasî anlamdaki tartışmaların başında Şia, itikadî sahadaki münakaşaların başında ise Mu'tezile yer almıştır. Daha sonra Şia ve Mu'tezilenin yer yer birbirlerini destekledikleri de görülmüştür. Bu iki ana fırkaya ilâve olarak, Cebriyye, Kerramiyye gibi bazı fırkalar daha çıkmıştır. Bunların tümüne genel olarak "Ehl-i Bid'at" fırkaları denilmiştir. Bu akımın karşısında yer alıp Kur'an ve Sünnet doğrultusunda İslamın temel prensiplerini savunan guruplara da Ehl-i Sünnet denilmiştir, ki bunların başında Selefiyye, Eş'ariyye ve Ma'tur"diyye mezhepleri gelmektedir. Hicrî birinci asrın sonunda başlayıp beşinci asra kadar devam eden bu itikadî, münakaşa, yorum ve mücadele tarzı "Kelâm İlmi" çatısı altında sistematik hale gelmiştir. Kelâm ilminin temelinin atıldığı bu ilk asırlara "Mütekaddinin Dönemi" aynı dönemde sürdürülen dinî düşünce faaliyetine de "Mütekaddimin Kelamı" denilmiştir.

İlk asırlarından itibaren İslamı iç ve dış olaylara karşı korumak, anlamak ve anlatmak için, nakilin yanında akıl ve istidlâl dahil Dinî ve felsefî metodların kullanılmasında zaruret olmuştur. Nitekim günümüzde de aynı metodlara ihtiyaç vardır. O halde kelâm ilminin doğuşundan itibaren geçirdiği tarihi sürecin sonunda olgunlaşan temel prensipler, her devirde İslamın temel esaslarının hayata geçirilmesinde başvurulması gereken zorunlu birer yöntem olmuştur.

Öyle anlaşılıyor ki islâm tarihi boyunca itikadî konuların açıklanma ve korunmasında mücadele, tartışma ve delillere baş vurma zarureti var olmuştur. Bundan böyle de aksini düşünmek mümkün değildir.

BİBLİYOGRAFYA

- 1 - el-Bağdâdi, Ebû Mansur Abdulkaahir, **El-Fark Beyne'l Fırak**, (Çev: Prof. Dr. Ethem Ruhi Fiğlalı), T. Diyanet Vakfı Yayınları, Ank. 1991
- 2 - El- Buhârî, Ebu Abdillah Muhammed b.İsmail , **el-Câmiu's-Sahih Dârü- Ühyâü't-Turasi-l Arabî**, Beyrut, 1313
- 3 - Bolay, S.Hayri, **Felsefi Doktrinler Sözlüğü**, (4.Baskı), Akçağ Yayınları, Ank.1987
- 4 - el-Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed, **et-Ta'rifat Dârür-Reşâd**, Kahire, 1991
- 5 - Ebu Dâvud, Süleyman b.el-Eş'as, es-Sünen, **Dârü Ühyai's-Sünnetin Nebeviyye**, Beyrut, Tarihsiz
- 6 - ed-Dımuşkı, Ali b.Ali b. Muhammed b.Eb'i-l İzz, **Şerhu'l Akidetü't-Tahaviyye**, müessesitür-Risale, Beyrut, 1991
- 7 - Emiroğlu, H. Tahsin, **Esbab-ı Nüzûl**, Elif Ofset Tesisleri, İst. 1978
- 8 - Eş'arî, İmam Ebu Hasan Ali bin İsmail, **Makâlatü'l İslâmiyyin, el- Mektebetül Asriyye**, Beyrut, 1990
- 9 - **Fazlur-Rahman** (Prof. Dr.), İslam, (Terc:Doç. Dr. Mehmet Dağ - Doç. Dr. Mehmet Aydın), Selçuk Yayınları, İst. 1981
- 10 - Fiğlalı, (Prof. Dr.) Ethem Ruhi, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, Selçuk Yayınları, (3.Baskı) İst. 1986
- 11 - Gölcük, Prof.Dr.Şerafettin - Doç.Dr.S.Toprak, **Kelâm, S.Ü.İlahiyat Fakültesi Yayınları**, Konya, 1988
- 12 - Harpûtî, Abdullatif, **Tenkîhu'l Kelam fi Akâid-i Ehl-i İslâm**, N.İstiklâl Matbaası, İst. 1330
- 13 - İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali bin Ahmed, **el-Fasl kitâb Fi'l Milel Ve'l- Ehvâ ve'n-Nihal**, Matbaatü'l Ebediyye,1320
- 14 - İbn Hişam, **es-Siretü'n-Nebeviyye**, (Tahkik; hey'et), Dârü'l Künûzi'l Edebiyye, Beyrut, Tarihsiz
- 15 - İlhan, (Doç. Dr.) Avni, **Mehdilik**, Beyan Yayınları, (II. Baskı) İst.1993
- 16 - İzmirli İsmail Hakki, **Yeni İlm-i Kelâm**, (Hazırlayan Dr. Sabri Hizmetli), Um'ran Yayınları, Ank. 1981
- 17 - el-Kazânî, Şehabeddin ibn Bahâüddin, **Kitabü Münteha Ebû'l Vefiyye**, Matba-i Hazâne, Kazan,1297
- 18 - İbn Kesir, İmam el-Hafız İmadü'd-Din Ebû'l Fidâ İsmail, **Tefsirü'l Kur'an'il- Azim**, (I.Baskı), Darü'l Hadis, Kahire, 1988
- 19 - el-Mâtüridî, Ebû'l Münteha Molla Hüseyin, İmam Azam, **Fıkhı Ekber Şerhi** (Çev. Doç. Dr. Y.Vehbi Yâ'yuz), Bayrak Yayınları, ist. 1992
- 20 - el-Mâtüridî, Ebu Mânşür M.b.Muhammed, **Kitabü't- Tevhid**, (Tetikik: Fethullah Huleyf; Terc: H.Sad" Erdoğan), Hicret Yayınları, İst.,1981
- 21 - el-Mâtüridî, Ebu Mansur M.b.Muhammed, **Kitabü't-Tevhid**, (Tahkik: Fetullah Huleyf) Darü'l Camia'tü'l Misriyye, Beyrut, Tarihsiz

- 22 - Mehmet Vehbi Efendi, **Akâid-i Hayriyye Tercümesi**, Ahmet Kamil Matbaası
- 23 - Müslim, Ebu'l Huseyin Müslim b.el- Haccac, Sahîh-i Müslim, Dârü ihyaü't-Turasi-l Arabî, Beyrut, 1955
- 24 - er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b.Ömer, **et-Tefsirü'l Kebir**, Darü'l Kütübü'l İlmîyye, Beyrut, 1990
- 25 - es-Sabûnî, Ahmed.Muhammed b.Ebi Bekr,**el-Bidayetü fi Usuli'd-Din**, (Matûridiyye Akâidi, Çev.Bekir Topaloğlu), Diyanet İşleri Başkanlığı, Yayın Ank.1978
- 26 - es-Sadi ,es-Seyyid Celaleddin el-Hafız Ahmed, **Hamâilu'l Vesâila'd-Delâri'l-Mesâil**, Matbâi Amire, 1283
- 27 - Samarraî, Prof. Dr.N.Abdurrazzak, **Geçmişte ve Günümüzde Tekfir Meselesi**, (Çev: Orhan Aktepe) Vahdet, İst. 1990
- 28 - es- Süyutî, Celâleddin Abdurrahman b. **Ebi Bekr, el- Câmîus-Sağır**, Kahire, 1982
- 29 - Şa'lebi,Rauf, **ed-Da'vetû'l İslamiyye Fi Ahd'il-Mekkî**, Matbaatü Buhusu'l İslamiyye, Kahire, 1974
- 30 - eş-Şehristânî, Eba'l Feth Muhammed b. Abdulkerim, **Nihayetu'l İkdâm fi İlm-i Kelâm**, Mektebetü Zahran
- 31 - eş-Şehristânî, Ebûl-Feth Muhammed bin Abdulkerim **el-Milel ve'n-Nihal**, (Tahkik: Abdü'l Aziz Muhammed el-vekil), Dârü'l Fikr, Beyrut
- 32 - et-Taftâzân, Mes'ud b.Ömer, **Sa'duddin,Şerhu'l-Makasid**, Alemü'l Kutub, Beyrut, 1989
- 33- Tirmizî Ebû İsa Muhammed bin İsa bin Sevre, **Sünen-i Tirmizi**, (Terc.O.Zeki Mollamehmetoğlu), Yunus Emre Yayınevi, İst. 1971
- 34 - Topaloğlu, Bekir, **Kelâm İlmi Giriş**, Damla Yayınevi, İst.1981
- 35 - Tunç, (Prof.Dr.) **Cihad**, E.Ü.İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Kayseri, 1984
- 36 - Yazıcıoğlu, M. Said, **Mâtüridî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı**, M.E.B.Yayınları, İst.1992
- 37 - Yeprem, Dr.M.Saim, **İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtüridî**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İst. 1981
- 38 - ez-Zehêf, Şemsüddin, **Kitabü'l Kebair**, Darü'l Kitabü'l Arabî, Beyrut, 1980
- 39 - Ebû Zehra, Prof Muhammed, **İslamda Fıkhi Mezhepler Tarihi**, (Çeviren Doç.Dr.A.Şener), Hisar Yayınevi, İst. 1976
- 40 - ez-Zebîdî, Zeynü'd-din Ahmet b. Ahmed b. Abdî'l Lâtif, **Sahîh-i Buhâri Muhtasarı, Tecrid-i Sarih Tercemesi**, (Çev.Kamil Miras), (II.Baskı),Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ank.1973